

Witold Molik

ORCID: 0000-0002-2798-6303

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu)

Badania nad historią polskiej inteligencji w okresie zaborów

Prezentowany tekst to próba charakterystyki badań nad historią polskiej inteligencji w okresie zaborów, które prowadzono od lat sześćdziesiątych XX w. w ramach dwóch nurtów, traktujących inteligencję jako warstwę społeczno-zawodową i warstwę opiniotwórczą, wywierającą wielostronny wpływ na polskie społeczeństwo. Niniejszy artykuł nie rości sobie pretensji do wyczerpania poruszonego bardzo obszernego tematu ani w aspekcie metodologicznym, ani w aspekcie praktycznych postulatów badawczych. Wyraża przede wszystkim stanowisko autora i jest zaproszeniem do dyskusji o przyszłości badań, także w zakresie historii społecznej, nad dziejami inteligencji polskiej w okresie zaborów, zwłaszcza w Galicji.

Słowa kluczowe: inteligencja, zabory, warstwa społeczno-zawodowa, warstwa opiniotwórcza, stan badań

Przed rozważaniami na temat sformułowany w tytule niniejszego artykułu pożądanym wydaje się wskazanie dwóch cech historiografii dotyczącej porozbiorowych dziejów Polski. Pierwsza z nich to duże, nierzadko w skali trójzaborowej, dysproporcje w rozwoju poszczególnych jej dziedzin. Dzieje gospodarcze, społeczne, przemiany kulturowe itd. w poszczególnych zaborach badane są nierównomiernie. Przykładowo dzieje szkolnictwa elementarnego i średniego w zaborze pruskim zostały dotąd znacznie słabiej zbadane niż w Królestwie Polskim i Galicji. Moje próby częściowego choćby zniwelowania tej dysproporcji wskutek braku chętnych, zwłaszcza wśród młodszych pokoleń historyków, do opracowania poszczególnych tematów nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Druga z wymienionych cech to ograniczona przydatność lub nieprzydatność niemałej liczby, także wartościowych, o dużych walorach poznawczych, monografii i artykułów do tworzenia/konstruowania ujęć syntetycznych. Ze względu na ograniczone ramy objętościowe niniejszego tekstu ograniczę się do podania jednego przykładu. Otóż dużo trudności sprawiło mi przed laty w ra-

mach udziału w międzynarodowym projekcie badawczym European Science Foundation opracowanie w syntetycznym ujęciu rozwoju polskiego ruchu narodowego na ziemiach pod panowaniem pruskim. Nader trudne okazało się już porównanie i syntetyczne zestawienie wyników badań z podstawowych do tego tematu prac Witolda Jakóbczyka dotyczących Poznańskiego, Szczepana Wierchosławskiego dotyczących Prus Zachodnich i Mieczysława Patera dotyczących Górnego Śląska¹. Ograniczyłem się przeto do omówienia etapów rozwoju polskiego ruchu narodowego tylko w Wielkim Księstwie Poznańskim². Trudności tego rodzaju wynikają z niestosowania przez historyków zajmujących się badaniem tych samych lub podobnych tematów w poszczególnych dzielnicach względnie jednolitego kwestionariusza pytań, umożliwiającego uzyskanie wyników porównywalnych. Stawianie nowych i ciągle poszerzanie katalogu pytań badawczych jest oczywiście pożądane, służy rozwojowi historiografii. Ale też nie da się uzyskać porównywalnych wyników, zbudować całościowego obrazu jakiegokolwiek tematu obejmującego wszystkie trzy zabory, bez zastosowania w badaniach uzgodnionego, względnie jednolitego kwestionariusza pytań.

Wskazane cechy widoczne są również w historiografii poświęconej dziejom polskiej inteligencji w okresie zaborów. Nie była ona wówczas, co wypada podkreślić, kategorią społeczną poddającą się jednolitym kryteriom i metodom badawczym. Jej kształt, liczebność, skład zawodowy, pochodzenie i funkcje społeczne przyjmowały rozmaitą postać w zależności od sytuacji polityczno-społecznej i warunków bytu narodu polskiego w granicach trzech państw zaborczych. Toteż „badanie przeszłości inteligencji – jak konstatowała przed czterdziestoma laty Ryszarda Czepulis-Rastenis – z punktu widzenia specyfiki poszczególnych dzielnic, a także wybór pewnych zagadnień charakterystycznych dla określonych tylko środowisk może poszerzyć naszą perspektywę badawczą, ułatwiając tym samym uchwycenie zbieżności i różnic, jakie występowały w formowaniu się oraz funkcjonowaniu inteligencji w różnych rejonach ziem polskich”³. W opublikowanym w 1976 r. artykule programowym sugerowała podjęcie oddzielnych badań nad dziejami inteligencji w Królestwie Polskim, Galicji, zaborze pruskim

¹ W. Jakóbczyk, *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX w.*, t. I–III, Poznań 1951–1967; S. Wierchosławski, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Wrocław 1980; M. Pater, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wrocław 1969.

² W. Molik, *The Poles in the Grand Duchy of Poznań, 1850–1914* [w:] *The Foundation of National Elites* (Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940, vol. 6), ed. A. Kappeler, Dartmouth–New York 1992, s. 13–39. Artykuł opublikowany także w polskiej wersji pt. *Polacy w Wielkim Księstwie Poznańskim 1850–1914* [w:] *Teksty wybrane. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Witoldowi Molikowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K.A. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 59–85.

³ R. Czepulis-Rastenis, *Słowo wstępne* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia* 3, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 3.

itd. oraz prezentowanie ich wyników w studiach monograficznych. Studia takie uznawała za niezbędne dla uchwycenia wielokierunkowych przeobrażeń, „jakim ulegała inteligencja, przyjmując każdorazowo w określonym czasie i miejscu odmienną nieco postać”⁴. Umożliwiłyby one prześledzenie cech i okoliczności tworzących ponad granicami kordonów wspólnotę inteligencji polskiej aż do chwili odzyskania niepodległości. Nie ograniczyła się tylko do sformułowania postulatów badawczych, lecz starała się zachęcić i pozyskać historyków, zwłaszcza z młodszych generacji, do opracowania tematów z dziejów inteligencji polskiej we wszystkich trzech zaborach. Po opublikowaniu pracy habilitacyjnej „*Klassa umysłowa*”...⁵, która przyniosła autorce renomę w środowisku historycznym, objęła w połowie lat siedemdziesiątych minionego wieku faktyczne, a w 1980 r. formalne kierownictwo powstałej w Zakładzie Historii Społecznej Polski w Instytucie Historii PAN w Warszawie osobnej Pracowni Dziejów Inteligencji. Na jej posiedzenia naukowe zapraszała badaczy z Warszawy, Poznania, Gdańska, Krakowa i innych ośrodków badań historycznych, a niekiedy także historyków zagranicznych. Stopniowo pracownia ta stała się ważnym ośrodkiem prezentowania wyników badań i wymiany myśli, przyciągającym historyków społecznych z różnych stron Polski i zagranicy, zwłaszcza że mieli tu możliwość publikowania swoich artykułów i studiów w założonej i redagowanej przez R. Czepulis-Rastenis w ramach przygotowań do przyszłej syntezy serii *Inteligencja polska XIX i XX wieku*⁶.

Do połowy lat siedemdziesiątych minionego stulecia i faktycznego objęcia przez R. Czepulis-Rastenis kierownictwa wspomnianej wyżej pracowni badania nad dziejami inteligencji ograniczano do obszaru Królestwa Polskiego bądź samej tylko Warszawy, stanowiącej największe skupisko nowej „klasy umysłowej”. Były one prowadzone głównie przez historyków skupionych w utworzonej i kierowanej przez Witolda Kulę Pracowni Badań Struktur Społecznych Instytutu Historii PAN w Warszawie, którzy starali się przenieść na grunt polski modele badawcze kształtujące się w kręgu czasopisma „*Annales*” i *Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE)*⁷. Co warto podkreślić, badania struktur społecznych uplasowały się wówczas „w centrum uwagi historyków, nie tylko zresztą

⁴ R. Czepulis-Rastenis, *Program badań dziejów inteligencji polskiej oraz jego zagadnienia metodologiczne*, „*Dzieje Najnowsze*” 1976, R. VIII, nr 1, s. 88.

⁵ R. Czepulis-Rastenis, „*Klassa umysłowa*”. *Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862*, Warszawa 1973.

⁶ W latach 1978–1991 ukazało się 6 tomów tej serii, z których pierwszy miał tytuł *Inteligencja polska pod zaborami*.

⁷ Szerzej na ten temat: J. Żarnowski, *Historia społeczna: nadzieje, rozczarowania, perspektywy* [w:] *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1997, s. 17 i n.

francuskich i polskich”, wśród których narastało poczucie, iż „historiografia znalazła się w ważnym, przełomowym dla jej rozwoju momencie”⁸.

W latach sześćdziesiątych badania historyków skupionych w Pracowni kierowanej przez Witolda Kulę i pozyskanych z innych ośrodków zaowocowały artykułami poświęconymi niektórym grupom zawodowym inteligencji (nauczycielom, urzędnikom, lekarzom, profesorom uczelni warszawskich) w pierwszych trzech tomach wydawnictwa ciągłego Pracowni *Spółczeństwo Królestwa Polskiego*⁹, książkami Janiny Leskiewiczowej i Haliny Kiepuńskiej¹⁰ oraz kilka lat później wspomnianą wyżej klasyczną monografią Ryszarda Czepulis-Rastenisa, ukazującą na gruntownej podstawie źródłowej w ujęciu socjologiczno-historycznym narodziny, liczebność, pochodzenie społeczne, wykształcenie, warunki pracy, więzi środowiskowe i samowiedzę społeczną inteligencji w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym. Zastosowane w niej nowatorska konstrukcja i pionierska metoda analizy źródeł różnej proveniencji służyły w następnych latach za wzór wielu pracom pisanym w innych ośrodkach naukowych.

Byłem jednym z pierwszych historyków spoza Warszawy pozyskanych do badań nad dziejami inteligencji. W lutym 1974 r. przedstawiłem na posiedzeniu naukowym istniejącej jeszcze w Instytucie Historii PAN w Warszawie Pracowni Badań Struktur Społecznych (po spowodowanej chorobą rezygnacji Witolda Kuli w latach 1969–1975 kierowała nią Janina Leskiewiczowa) projekt swojej pracy doktorskiej poświęconej formowaniu się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, który wywołał ożywioną dyskusję i został życzliwie przyjęty. W literaturze historycznej, co warto tu nadmienić, dominował wówczas pogląd, że inteligencja polska w Poznańskim nie uformowała się w odrębną warstwę społeczną. Stefan Kieniewicz w swoim podręczniku *Historia Polski* konstatawał, że w Poznańskim inteligencja „skwapliwie wciągana do współpracy przez ziemiaństwo i burżuazję, nie tworzyła w przeciwieństwie do Królestwa wyodrębnionego środowiska, ale przeciwnie, wrastała w środowisko burżuazyjne, podobnie jak się to działo w rozwiniętych społeczeństwach zachodnich”¹¹. Podobny pogląd sformułowała Ryszarda Czepulis-Rastenis, twierdząc, że jeżeli w drugiej połowie XIX w. inteligencja polska w zaborze pruskim „wymancypowała się nieco spod kurateli ziemiańskiej, to również wtedy nie

⁸ M. Bogucka, *Niektóre problemy historii społecznej w nowszych badaniach francuskich*, „Dzieje Najnowsze” 1976, R. VIII, nr 1, s. 21.

⁹ *Spółczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. I–III, Warszawa 1965–1968.

¹⁰ J. Leskiewiczowa, *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym 1864–1870*, Warszawa 1961; J. Kiepuńska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967.

¹¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1970, s. 125.

stworzyła odrębnej warstwy społecznej, lecz wchłonięta została przez warstwy mieszczańskie, tak jak się to odbywało w rozwiniętych krajach Zachodu”¹². W swych konstatacjach dalej jeszcze szedł Tadeusz Łepkowski, który uważał, że w zaborze pruskim rolę inteligencji przejęło drobnomieszczaństwo¹³. Badania nad podjętym tematem prowadziłem więc z dużymi wątpliwościami. Ryszarda Czepulis-Rastenis, usiłując mnie do niego przekonać, uspokajała następująco: „opisze i udowodni Pan, dlaczego inteligencja polska w Poznańskim nie ukształtowała się w odrębną warstwę społeczną. Tym samym teza rozprawy doktorskiej zostanie zrealizowana”. Nie bardzo argumentacja ta mnie jednakże przekonywała, a proponowany tytuł wydawał mi się brzmieć dziwnie. Ostatecznie w opublikowanej w 1979 r. pracy doktorskiej wykazałem, że w Poznańskim inteligencja polska uformowała się jednak w odrębną warstwę społeczną o zaawansowanym już u progu lat siedemdziesiątych XIX stulecia rozwoju samowiedzy¹⁴. Jak zauważył Andrzej Mencwel, pogląd na inteligencję w tej dziedzinie „w wyniku badań szczegółowych został zmieniony”¹⁵.

Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w. były okresem najbardziej dynamicznego rozwoju badań nad dziejami inteligencji w okresie zaborów jako warstwy społeczno-zawodowej. Przyniosły też rozszerzenie ich zakresu terytorialnego. W granicach Królestwa Polskiego obejmowano nimi wówczas nie tylko pracowników umysłowych Warszawy, ale w szerszym zakresie także środowiska inteligencji prowincjonalnej. Irena Żurawicka swoje wieloletnie badania nad inteligencją warszawską w drugiej połowie XIX w. uwieńczyła w 1978 r. poprzedzoną kilkoma artykułami monografią, w której opisała jej liczebność, strukturę zawodową, pochodzenie społeczne, wykształcenie, sytuację materialną, warunki pracy, postawy ideowe i wzorce osobowe¹⁶. W tymże roku Andrzej Szware obronił w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego napisaną pod kierunkiem Stefana Kieniewicza pracę doktorską *Polskie „warstwy oświecone” w Kaliskiem po powstaniu styczniowym i ich aktywność społeczno-kulturalna (1863–1890)*, w której prześledził stosunki między ziemiaństwem i inteligencją oraz udział przedstawicieli tych grup w inicjatywach i instytucjach

¹² R. Czepulis-Rastenis, „Klasa umysłowa”, s. 15.

¹³ T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967, s. 162.

¹⁴ W. Molik, *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1841–1870*, Warszawa–Poznań 1979.

¹⁵ A. Mencwel, *Poza „weselem” i „snem o potędze”. Inteligencja polska na progu XX wieku* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały z wystawy i sesji naukowej*, red. A. Garlicka i J. Jedlicki, Warszawa 1997, s. 150.

¹⁶ I. Żurawicka, *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*, Warszawa 1978; zob. także: J.A. Ziemnicki, *Polska inteligencja w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku. Próba opracowania liczebności*, „Przegląd Historyczny” 1976, nr 4, s. 631–635.

w guberni kaliskiej, uznając określenie „warstwy oświecone” (oznaczające ludzi uczestniczących w tworzeniu i odbiorze „kultury wysokiej”) za metodologicznie bardziej przydatne¹⁷. Historycy, których zainteresowania w omawianym okresie przyciągały dzieje inteligencji w Królestwie Polskim, przedstawiali wyniki swoich badań głównie w artykułach, najczęściej w studiach zamieszczanych w kolejnych tomach serii *Inteligencja polska XIX i XX wieku*¹⁸. Poza tą serią ukazało się wówczas drukiem niewiele artykułów dotyczących inteligencji na obszarze Królestwa Polskiego¹⁹.

Dopiero w 1979 r. opublikowane zostało mocno spóźnione zbiorowe dzieło zlikwidowanej kilka lat wcześniej Pracowni Badań Struktur Społecznych pt. *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*²⁰. Zdaniem Janusza Żarnowskiego dzieło to „daje wiele informacji; wprawdzie nie rzuca na kolana, nie odkrywa zupełnie nowych kierunków rozwoju, ale jest poważną pozycją syntetyczną. Jej ideą było przedstawienie stanu wyjściowego, gdy w początkach okresu dominowały jeszcze, choć nadwątlone, podziały stanowe, następnie «amalgamatów» – ośrodków mieszania się stanów i tworzenia klas, wreszcie w końcu okresu, a zwłaszcza w okresie międzypowstaniowym, przedstawienie tworzących się klas. Nie powiodło się to w zupełności, bo też taki schematyczny wzór był tylko modelem, a nie odbijał pełnej rzeczywistości, ale pomysł był godny sprawdzenia i opublikowanie tomu już choćby z tego powodu było celowe”²¹. Ryszarda Czepulis-Rastenis zamieściła w nim rozdział poświęcony inteligencji, w którym głównie na podstawie swej omówionej już wyżej monografii opisała syntetycznie, nie podając choćby szacunków liczbowych, jej narodziny i rozwój, wchodzące w jej skład grupy zawodowe, jej obraz jako warstwy społecznej oraz jej miejsce i rolę w życiu narodu.

¹⁷ Praca ta nie została wydana (maszynopis w Bibliotece IH UW). Na jej podstawie autor opublikował m.in. artykuł: *Inteligencja czy „warstwy oświecone”?* *Działalność społeczno-kulturalna pracowników umysłowych i ziemiaństwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1987, s. 187–214.

¹⁸ Zob. zwłaszcza: J. Jedlicki, *Kwestia nadprodukcji inteligencji w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym* [w:] *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, s. 217–259; I. Ossowska, *Pokolenie Szkoły Głównej* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 169–208; B. Petrozolin-Skowrońska, *Inteligencja Warszawy przed powstaniem styczniowym* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 4*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 33–98; A. Szwarz, *Inteligencja Królestwa Polskiego w oczach władz carskich* [w:] tamże, s. 217–233.

¹⁹ Zob. zwłaszcza: L. Hass, *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1974, z. 2, s. 285–313.

²⁰ *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864. Praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem W. Kuli i J. Leskiewiczowej*, Wrocław 1979, s. 325–344.

²¹ J. Żarnowski, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy. Metamorfozy społeczne 3*, Warszawa 2011, s. 163.

Dodać do tego wypadu, że dzieje inteligencji w Królestwie Polskim stały się wówczas tematem modnym, wzbudzającym zainteresowanie także magistrantów i magistrantek, m.in. K. Górnej, która pod kierunkiem Aliny Barszczewskiej-Krupy napisała nieopublikowaną pracę o inteligencji łódzkiej²². Promotorka powołała się na nią w swoim opublikowanym kilka lat później artykule, w którym zwięźle scharakteryzowała liczebność oraz strukturę zawodową i narodowościową inteligencji w Łodzi, koncentrując swoje rozważania na jej udziale we władzy i w życiu politycznym miasta²³.

Warunki polityczne w Polsce Ludowej i bardzo ograniczone możliwości prowadzenia przez polskich historyków kwerend źródłowych w archiwach ZSRR uniemożliwiały wówczas obejmowanie badaniami inteligencji polskiej na innych terenach zaboru rosyjskiego, poza granicami Królestwa Polskiego. Po uciążliwych staraniach dostęp do materiałów źródłowych przechowywanych w radzieckich archiwach uzyskał historyk francuski Daniel Beauvois, który opublikował m.in. artykuł pod znamienym tytułem *Inteligencja bez wyjścia*, ukazujący poczucie zagrożenia arystokracji Kresów Wschodnich przed emancypacją tamtejszej inteligencji²⁴. We wschodniej części zaboru rosyjskiego popyt i podaż na pracę umysłową wystąpiły – jak wykazał – w odwrotnej kolejności niż w Księstwie Warszawskim i następnie w Królestwie Polskim. Najpierw utworzono w Wilnie nowoczesny i dobrze uposażony uniwersytet, a potem dopiero zaistniała potrzeba poszukiwania dla jego absolwentów miejsc zatrudnienia, których niedostatek dotkliwie odczuwano na tym słabo zurbanizowanym i uprzemysłowionym obszarze. Próbę opisanego środowiska inteligencji polskiej w Wilnie w okresie międzypowstaniowym, na podstawie głównie źródeł drukowanych i niektórych rękopisów przechowywanych w litewskich archiwach i bibliotekach, podjęła następnie Małgorzata Stolzman, wykazując w obszernym artykule i wydanej pośmiertnie monografii, że profesorowie i absolwenci Uniwersytetu Wileńskiego nie stanowili w tym okresie jednorodnej kategorii społecznej w rodzaju inteligencji zawodowej Królestwa Polskiego, lecz razem z wykształconą częścią okolicznego ziemiaństwa wchodzili w skład szerszej zbiorowości warstw oświeconych, w której odgrywali rolę głównych inspiratorów i organizatorów życia umysłowego na kresach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej²⁵.

²² K. Górna, *Inteligencja łódzka w latach 1815–1870*, Łódź 1974 (maszynopis w Zakładzie Historii Polski Nowożytniej Uniwersytetu Łódzkiego).

²³ A. Barszczewska-Krupa, *Rodowód inteligencji łódzkiej 1820–1870*, „Rocznik Łódzki” 1978, t. 23, s. 75–100.

²⁴ D. Beauvois, *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803–1832)* [w:] *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, s. 11–64.

²⁵ M. Stolzman, *O wileńskiej inteligencji międzypowstaniowej (1830–1863)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 9–65;

Wiedzę o inteligencji wileńskiej w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. i w okresie międzypowstaniowym, zwłaszcza o jej liczebności, stopniu wyodrębnienia, warunkach bytu, etosie pracy, walce o uznanie znacznie poszerzyły dwa obszernie rozdziały: *Korespondenci Joachima Lelewela (1809–1830 i Spadkobiercy Śniadeckich (1831–1832)* wydanej nieco później książki Ryszarda Czepulis-Rastenisa, o której będzie jeszcze mowa w dalszych rozważaniach²⁶.

Kolejnymi publikacjami owocowały również prowadzone równoległe studia nad historią znacznie mniej licznej inteligencji polskiej w zaborze pruskim. Po opublikowaniu pracy doktorskiej rozpocząłem badania nad inteligencją polską w Poznańskim w latach 1871–1914, których wyniki prezentowałem w kolejnych tomach serii redagowanej przez R. Czepulis-Rastenisa²⁷. Dla uwieńczenia ich monografią niezbędne okazało się stworzenie kartoteki osobowej pracowników umysłowych czynnych zawodowo w tym okresie. W pierwszej kolejności posłużyły do jej gromadzenia zamieszczone w corocznych sprawozdaniach 18 szkół średnich w Poznańskim z lat 1871–1914 wykazy absolwentów, umożliwiające ustalenie liczebności, narodowości oraz pochodzenia społecznego i terytorialnego wychowanków tychże gimnazjów. Stały się one także podstawą źródłową mojego obszernego artykułu, ukazującego liczebność na tle porównawczym, rodowód społeczny i zadeklarowanie kierunku studiów absolwentów polskiej narodowości²⁸. Znaczne wzbogacenie i powiększenie omawianej kartoteki umożliwiły mi prowadzone równocześnie badania archiwalne w celu zebrania materiałów niezbędnych do napisania pracy habilitacyjnej poświęconej peregrynacjom polskich studentów do uniwersytetów niemieckich²⁹. Jak trafnie zauważył bowiem kilkanaście lat później Jerzy Jedlicki, badania nad historią i studentami uniwersytetów oraz wyższych szkół technicznych „są pierwszym krokiem do poznania źródeł rekrutacji społecznej do zawodów lekarza, prawnika, inżyniera, nauczyciela w różnych specjalnościach”³⁰.

taż, *Nigdy od ciebie miasto. Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1830–1863*, Olsztyn 1987.

²⁶ R. Czepulis-Rastenis, *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1988, s. 51–207.

²⁷ W. Molik, *Wokół „Przeglądu Poznańskiego”. Próby politycznego usamodzielnienia się inteligencji polskiej w Poznańskim w końcu XIX w.* [w:] *Inteligencja polska*, Warszawa 1981, s. 209–241; tenże, *Dziennikarze polscy pod panowaniem pruskim 1890–1914. Próba charakterystyki* [w:] tamże, *Studia* 3, s. 111–186.

²⁸ W. Molik, *Polscy absolwenci szkół średnich i kierunki ich karier zawodowych w Wielkim Księstwie Poznańskim (1871–1914)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia* 4, red. R. Czepulis-Rastenisa, Warszawa 1985, s. 161–215.

²⁹ Zob. W. Molik, *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871–1914*, Poznań 1989.

³⁰ J. Jedlicki, *Historia inteligencji polskiej w kontekście europejskim*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2, s. 144–145.

Istotne znaczenie dla potrzeb przeszłej syntezy miało rozpoczęcie na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych minionego stulecia przez Józefa Borzyszkowskiego studiów nad polską inteligencją w Prusach Zachodnich. W literaturze historycznej, a zwłaszcza w opracowaniach syntetycznych region ten bowiem jest często bezzasadnie utożsamiany z Poznańskiem. Gdański historyk wyniki swoich badań opublikował w dwóch obszernych artykułach i monografii, która pod względem koncepcyjnym mieściła się w modelu zastosowanym przez Ryszardę Czepulis-Rastenis³¹.

Przechodząc do omówienia literatury poświęconej inteligencji polskiej w Galicji jako warstwie społeczno-zawodowej, wypada na wstępie podkreślić, że badania nad nią, zwłaszcza w okresie autonomicznym, mają kluczowe znaczenie dla opracowania pełnej syntezy dziejów „klasy umysłowej” w okresie zaborów. Tymczasem w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych minionego stulecia stanowiła ona w mniejszym stopniu przedmiot zainteresowania historyków niż inteligencja polska w Królestwie Polskim i zaborze pruskim. Spośród opublikowanych wówczas artykułów tylko dwa obejmowały zakresem terytorialnym inteligencję polską w całej Galicji. W pierwszym, zamieszczonym w piątym tomie pracy zbiorowej *Spółczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, wydanym w 1972 r., Irena Homola podjęła próbę scharakteryzowania na podstawie schematyzmów Królestwa Galicji i Lodomerii, spisów kleru i nauczycieli oraz literatury pamiętnikarskiej z pominięciem materiałów rękopiśmiennych inteligencji galicyjskiej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w.³² Czytelników informowała, że jej zamiarem „było jedynie wstępne omówienie problematyki badań nad inteligencją galicyjską i ograniczenie się do próbnych sondaży”³³. W swojej rozprawie opisała kolejno opinie współczesnych o inteligencji galicyjskiej, jej rozwój liczbowy, przemiany w jej strukturze, źródła rekrutacji, uwarstwienie i udział w życiu politycznym Galicji. Poświęciłem nieco więcej uwagi artykułowi Ireny Homoli, gdyż obok książki Ryszardy Czepulis-Rastenis stał się on dla mnie inspiracją do zbadania i następnie ukazania w wspomnianej wyżej rozprawie doktorskiej procesu kształtowania się inteligencji polskiej w Poznańskiem w tym samym okresie.

³¹ J. Borzyszkowski, *Rodowód społeczny duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w.* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w.*, Warszawa 1981, s. 131–168; tenże, *Polscy przedstawiciele wolnych zawodów w Prusach Zachodnich w drugiej połowie XIX w.* [w:] tamże, *Studia 3*, Warszawa 1983, s. 67–110; tenże, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986.

³² I. Homola, *Inteligencja galicyjska w połowie XIX wieku. Próba charakterystyki* [w:] *Spółczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. V, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Warszawa 1972, s. 103–139.

³³ Tamże, s. 106.

W drugim z wymienionych artykułów jego autorzy Halina Florkowska-Francic, Tomasz Gąsowski i Mariusz Kulczykowski, pragnąc włączyć się w ogólnopolski „tok badań” nad inteligencją, starali się ukazać na podstawie analizy statystycznych austriackich konskrypcji wojskowych i przeprowadzanych od 1869 r. austriackich spisów powszechnych w dwóch wybranych przekrojach czasowych, a mianowicie przełomów wieków XVIII i XIX oraz XIX i XX, tendencje rozwojowe inteligencji galicyjskiej i jej charakterystyczne cechy, w tym jej liczebność, dyslokacje w miastach i na wsi, pochodzenie plebejskie i szlacheckie, strukturę zatrudnienia oraz, w odniesieniu do przełomu XIX i XX w., także udział kobiet wśród pracowników umysłowych³⁴. Analizy i komentarze autorów opatrzone są aż 31 tabelami, zawierającymi ich drobiazgowo obliczenia na podstawie wymienionych źródeł. Zamieszczone w nich obliczenia dotyczące pierwszego ćwierćwiecza XIX stulecia (1799–1824) są jednakże zawyżone z powodu zaliczenia wszystkich mieszkańców miast galicyjskich stanu szlacheckiego do inteligencji.

Irena Homola w dalszych swoich studiach skoncentrowała się na inteligencji krakowskiej. Zaowocowały one kilkoma artykułami i solidnie udokumentowaną książką *Kwiat społeczeństwa...*, ukazującą interesująco cechy odróżniające warstwę inteligencji od reszty społeczeństwa Krakowa, głównie jej poziom wykształcenia, liczebność, sytuację materialną, warunki pracy, zbliżony styl życia, tworzenie się poczucia wspólnoty wewnętrznej oraz pozycję społeczną rozmaitych grup zawodowych pracowników umysłowych. Zrezygnowała natomiast z przedstawienia światopoglądu objętej badaniami inteligencji, kierunków jej ideologii politycznej oraz roli, jaką odgrywała w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Krakowa³⁵.

Oprócz Irenej Homoli na posiedzeniach Pracowni kierowanej przez Ryszardę Czepulis-Rastenis prezentowała wyniki swoich badań Henryka Kramarz, która na podstawie sporządzonej obszernej kartoteki i innych źródeł napisała i obroniła w ówczesnej Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie pracę doktorską poświęconą nauczycielom gimnazjalnym w autonomicznej Galicji. W pracy tej opisała ich stan liczebny, pochodzenie społeczne, poziom wykształcenia, skład narodowościowo-wyznaniowy, możliwości awansu i ruchliwość społeczną. Wykazała, że mimo ciągłego procesu rotacyjnego i ruchliwości geograficznej oraz awansowej, jakiej ulegali nauczyciele gimnazjów galicyjskich, zachowali oni swoją tożsamość i jednorodność cech jako grupa inteligencji

³⁴ H. Florkowska-Francic, T. Gąsowski, M. Kulczykowski, *Ze studiów nad inteligencją galicyjską na przełomie wieków XIII–XIX oraz XIX–XX* [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o grupach elitarnych*, t. VII, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1982, s. 83–143.

³⁵ I. Homola, „*Kwiat społeczeństwa...*” (*Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*), Kraków–Wrocław 1984.

zawodowej i wyodrębniali się wyraźnie z całokształtu grupy nauczycielskiej. Udowodniła, że przepisy urzędowe określające ich prawa, obowiązki i warunki pracy, mimo kolejnych nowelizacji, nie ulegały radykalnym zmianom, oraz że nowe pokolenia nauczycieli, coraz liczniej zasilane przez warstwy plebejskie, dostosowywały się do pragmatyki i sytuacji, jaką zastały w gimnazjach, w których elitę kadrową tworzyli najwyżej zaszerogowani profesorowie. Mimo pewnych mankamentów wydana dość zgrzebnie książka Henryki Kramarz pod względem podstawy źródłowej i zakresu rzeczowego wyróżnia się na tle publikacji dotyczących innych grup zawodowych inteligencji polskiej w Galicji³⁶.

Przed rokiem 1990 na temat inteligencji galicyjskiej ukazało się jeszcze kilka artykułów, głównie dotyczących wchodzących w jej skład grup zawodowych, jak Stanisława Brzozowskiego i Zdzisława Kosieka ukazującego liczebność, strukturę narodowościową, pochodzenie społeczne i wykształcenie fachowe leśników, czy Ireneusza Ihnatowicza stanowiącego analizę statystyczną grupy urzędników galicyjskich doby autonomicznej³⁷. W kolejnym ze swoich artykułów Stanisław Brzozowski opisał warunki kształtowania się, liczebność, poziom wykształcenia i pozycję zawodową inteligencji technicznej w Galicji w pierwszej połowie XIX w.³⁸ Niedostatecznie udokumentował jednakże wyniki swoich badań źródłowych (pod tabelami nie podał, na podstawie jakich źródeł zostały one opracowane).

W omawianym okresie wśród publikacji dotyczących inteligencji polskiej w Galicji dominowały zatem artykuły poświęcone wchodzącym w jej skład grupom zawodowym. Nie ukazała się wówczas drukiem ani jedna monografia o „klassie umysłowej” w granicach całego zaboru austriackiego, choćby w krótkim przedziale czasowym. Dysproporcje w badaniach nad dziejami inteligencji polskiej w zaborach rosyjskim, austriackim i pruskim ilustruje wyraziście wielokrotnie wymienianych w powyższych rozważaniach sześć tomów studiów pod red. Ryszarda Czepulis-Rastenisa, *Inteligencja polska XIX i XX wieku*. Zawierają one 47 przeważnie obszernych rozpraw i artykułów pióra 28 autorów z wszystkich głównych ośrodków badań historycznych w kraju i 4 historyków zagranicznych. Z tych 47 rozpraw i artykułów 12 dotyczy wybranych zagadnień z dziejów inteligencji na całym obszarze ziem polskich, aż 18 inteligencji w za-

³⁶ H. Kramarz, *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1987.

³⁷ S. Brzozowski, Z. Kosiek, *Leśnicy galicyjscy 1782–1918* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. V, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Warszawa 1972, s. 77–102; I. Ihnatowicz, *Urzednicy galicyjscy w dobie autonomii* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku...*, t. VI, Warszawa 1974, s. 205–223.

³⁸ S. Brzozowski, *Wykształcenie techniczne a pozycja społeczna i zawodowa w Galicji do Wiosny Ludów* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o grupach elitarnych*, red. J. Leskiewiczowa, t. VII, Warszawa 1982, s. 179–198.

borze rosyjskim, 8 inteligencji w zaborze pruskim i tylko 4 inteligencji galicyjskiej. Z 5 pozostałych 2 poświęcone są inteligencji polskiej na wychodźstwie i 3 inteligencji w II Rzeczypospolitej.

Omówiony nurt badań nad inteligencją jako warstwą społeczno-zawodową dominował do końca lat osiemdziesiątych minionego stulecia. W mniejszym stopniu przyciągał zainteresowanie historyków drugi nurt badań, ujmujący inteligencję jako warstwę opiniotwórczą, rozległy wachlarz reprezentowanych przez nią poglądów i sympatii politycznych oraz śledzący jej wielostronne wpływy w społeczeństwie polskim, oddziaływanie na różnorodne sfery życia społecznego, dominujący jej udział w kształtowaniu polskiej kultury umysłowej i artystycznej, z którym wiąże się jej integracyjna funkcja w kształtowaniu świadomości narodowej, mająca szczególnie duże znaczenie w sytuacji narodu żyjącego w trzech państwach zaborczych. Badania prowadzone w ramach tego nurtu owocowały artykułami (drukowanymi przeważnie w kolejnych tomach serii redagowanej przez R. Czepulis-Rastenis) i monografiami, z których w pierwszej kolejności wymienić należy obronioną w 1980 r. i opublikowaną prawie dziesięć lat później pracę doktorską Marty Zahorskiej o inteligencji w myśli społecznej warszawskiego pozytywizmu, wypełniającą istotną lukę w wiedzy o roli, jaką ta kategoria społeczna pełniła w ówczesnej świadomości³⁹. Podstawę źródłową prezentowanych w niej analiz stanowią wypowiedzi i spory inteligentów na swój własny temat, głównie przedstawicieli warszawskiej elity intelektualnej, wyłuskane z artykułów publicystycznych drukowanych w stołecznych czasopiśmie w okresie mniej więcej dwudziestu lat po upadku powstania styczniowego. W tym okresie zmieniały się zapatrywania na inteligencję i formy wypowiedzi o niej. Na łamach warszawskiej prasy zaznaczała się coraz bardziej różnorodność stanowisk nie tylko w kwestii znaczenia samego pojęcia, ale nawet w poglądach na to, jak powinien się inteligent ubierać i jak wyglądać. W swojej narracji autorka wyróżnia kilka koncepcji inteligencji, ale koncentruje się na śledzeniu dwóch wątków myślenia: „postępowego” i „zachowawczego”, przyjmując za kryterium ich odróżnienia stosunek do wartości związanych z nowym, kapitalistycznym układem społecznym, przede wszystkim akceptację mobilności społecznej i powiązanej z nią idei równouprawnienia. Dowodzi, że polemiki wokół inteligencji stanowiły wówczas substytut dyskusji na temat pożądanego modelu społeczeństwa.

Mimo ostrego kryzysu pozytywistycznej koncepcji rozwoju społecznego u schyłku lat osiemdziesiątych XIX stulecia dyskusje o inteligencji na łamach warszawskiej prasy bynajmniej nie osłabły. Co więcej, z większą intensywno-

³⁹ M. Zahorska, *Inteligencja a społeczeństwo w myśli społecznej warszawskiego pozytywizmu (Z rozważań nad rolą oświaty i wykształcenia w świadomości społecznej)*, Warszawa 1989.

nością pojawił się w niej wątek inteligencji prowincjonalnej. Problem znacznej dysproporcji pomiędzy poziomem rozwoju warszawskiej inteligencji a jej środowiskami na prowincji Królestwa Polskiego nurtował wielu ówczesnych literatów i publicystów. Polemiki na ten temat i proponowane rozwiązania opisywali w ciekawych artykułach Andrzej Szwarc i Lesław Sadowski⁴⁰. Ten ostatni swoje badania uwieńczył monografią. Nie jest ona opisem inteligencji według modelu zastosowanego przez Ryszardę Czepulis-Rastenis, lecz studium z zakresu socjologii kultury i historii umysłowości, próbą ukazania świadomości potocznej inteligencji w guberniach łomżyńskiej i suwalskiej oraz w leżącym poza granicami Królestwa Białymstoku, świadomości sięgającej z jednej strony wysokich rejonów kultury, a z drugiej „wrośniętej głęboko w prowincjonalną jałową i beznadziejną glebę”⁴¹. Brak choćby szacunkowych wyników badań dotyczących liczebności, pochodzenia społecznego, wykształcenia itd. inteligencji polskiej w północno-wschodnich guberniach Królestwa Polskiego utrudnia jednakże lekturę omawianej książki.

W swoich zainteresowaniach od modelu historii struktur społecznych wyraźnie oddalała się wówczas także Ryszarda Czepulis-Rastenis, zwracając się powrót ku badaniom społecznej świadomości i środowiskowych etosów inteligencji. Zaowocowały one wspomnianą wyżej książką *Ludzie pracy i talentu* o inteligencji zawodowej w zaborze rosyjskim w okresie od początku XIX w. do lat siedemdziesiątych tegoż stulecia⁴². Oprócz omówionych już rozdziałów o środowiskach inteligencji polskiej w Wilnie zawiera ona przedruki „w innej nieco wersji” artykułów opublikowanych kilkanaście lat wcześniej o panteonie inteligencji zawodowej oraz o wzorach inteligenta polskiego w okresie międzypowstaniowym i w dziesięcioleciu po upadku powstania styczniowego. Studia te w dużym stopniu uzupełniają wizerunek inteligencji w zaborze rosyjskim przed wystąpieniem pozytywistów warszawskich. Autorka z powodzeniem zrealizowała swoje zamierzenia badawcze, rekonstruując wnikliwie jej więzi wewnętrzne oraz motywy i treści jej życia ideowego.

Po przełomie polityczno-społecznym (1989–1990) badania nad historią polskiej inteligencji w okresie zaborów z kilku przyczyn straciły swoją dotychczasową dynamikę. Historia społeczna pozostawała wówczas na całym świecie w stadium swoistego kryzysu, narastającego od lat siedemdziesiątych XX w.

⁴⁰ A. Szwarc, *Inteligencja warszawska i prowincjonalna w świetle własnych opinii z lat powojennych (próba sondażu)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 187–214; L. Sadowski, *Wizerunki inteligencji prowincjonalnej* [w:] tamże, s. 215–247.

⁴¹ L. Sadowski, *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie guberni łomżyńskiej, suwalskiej i Białegostoku)*, Warszawa 1988, s. 11.

⁴² Zob. przypis 26.

Co prawda, już wcześniej dochodziły z Zachodu głosy rozczarowania poznawczego i znużenia problematyką historii społecznej, „ale u nas były to jakby pomruki dalekiej burzy”⁴³. Jak trafnie zauważył Janusz Żarnowski, atrakcyjność historii społecznej dla polskich badaczy dodatkowo obniżyły próby wykorzystywania jej w latach osiemdziesiątych „przez rządzącą partię komunistyczną dla zagłuszenia i pseudonaukowego «zastąpienia» historii politycznej czasów nowych i najnowszych, której się obawiano ze względu na zawarte w niej «kłopotliwe» zagadnienia, np. dotyczące przeszłości i teraźniejszości stosunków polsko-rosyjskich, polsko-sowieckich”⁴⁴. Dla osiągnięcia tego celu ujęto historię społeczną w „problemy węzłowe” i biurokrację pseudonaukową oraz uczyniono z niej coś kojarzonego z ówczesnym reżimem, wyrządzając jej złą przysługę. Przełom polityczny roku 1989 spowodował również znaczny wzrost zainteresowania historyków i czytelników pozostawionymi dotąd w cieniu kwestiami politycznymi, tematami zakazanymi bądź ograniczonymi w okresie PRL-u oraz w ogóle historią polityczną okresu dwudziestolecia międzywojennego, II wojny światowej i czasów późniejszych. Na plan pierwszy w zainteresowaniach historyków stopniowo wysunęły się też badania nad historią kobiet, które „zdezonizowały metodologię klasową skuteczniej niż wszelkie nowe teorie postmodernistyczne”⁴⁵. Należy do tego dodać, że wzrost zainteresowania dziejami II Rzeczypospolitej zaowocował kilkoma monografiami poświęconymi inteligencji w tym okresie, ukazującymi jej dzieje w ujęciach lokalnych⁴⁶.

Jak w każdych latach po przełomowych inteligencja stała się wówczas tematem licznych artykułów publicystycznych i debat, w których charakteryzowano i oceniano jej postawy, kondycję i rolę w życiu narodu⁴⁷. Wyrazem ówczesnego zainteresowania jej przeszłością był konkurs ogłoszony przez „Przekrój”, „Gazetę Wyborczą” i „Politykę” na fotografie polskich inteligentów z XIX i XX w., który spotkał się z dużym rezonansem społecznym. Zebrane liczne i różne fotografie posłużyły do zorganizowania w 1995 r. zainicjowanej przez Aleksandrę

⁴³ Szerzej na ten temat J. Żarnowski, *Historia społeczna*, s. 169.

⁴⁴ J. Żarnowski, *Historia społeczna: 20 lat po przełomie*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2009, t. LXIX, s. 191.

⁴⁵ Tamże, s. 193.

⁴⁶ Zob. K. Baranowski, *Inteligencja łódzka w latach II Rzeczypospolitej*, Łódź 1996; E. Słabińska, *Inteligencja na prowincji kieleckiej w latach 1918–1939*, Kielce 2004; J. Kamińska-Kwak, *Inteligencja województwa łwowskiego w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2005; W. Mędrzecki, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*, Warszawa 2003; K. Sierakowska, *Rodzina, dzieci, dziadkowie... Wielkomięjska rodzina inteligencka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2003.

⁴⁷ Wymienić należy tu zwłaszcza dyskusję na łamach „Plus Minus”, dodatku tygodniowego do „Rzeczpospolitej”, w 2000 r. pt. *Czy mierzyć inteligencji?*, w której udział wzięło kilkunastu intelektualistów. Redakcja opublikowała też liczne głosy czytelników. „Rzeczpospolita Plus Minus” 2000, nr 16, 19, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 37, 40.

Garlicką wystawy w Galerii Zachęta w Warszawie i towarzyszącej jej konferencji naukowej. Na wystawie w warszawskiej Zachęcie ukazano rodziny inteligentki o różnych rodowodach społecznych i narodowościowych oraz funkcje zawodowe inteligencji. Każdy zwiedzający tę wystawę mógł „na swój własny użytek odtworzyć losy swojej rodziny, swoich inteligentkich korzeni, a szerzej – roli, jaką ta grupa społeczna, zwłaszcza w ciągu mijającego stulecia, odgrywała w życiu narodu”⁴⁸. Natomiast na konferencji w dniach 20–21 października interesujące referaty wygłosili Antonina Kłoskowska, Jerzy Jedlicki, Andrzej Mencwel, Janusz Żarnowski i Krystyna Kersten. Omawiając w swoim wystąpieniu stan badań nad inteligencją polską w długim XIX stuleciu, J. Jedlicki konstatawał: „Dysponujemy już dziesiątkami sumiennych, źródłowych studiów o środowiskach inteligencji polskiej we wszystkich trzech zaborach i dzielnicach, w wielu regionach i miastach, w kolejnych odcinkach dziejowego czasu, w różnych zawodach i instytucjach. Można oczywiście wskazać obszary słabiej badaniami pokryte, np. Galicję Wschodnią ze Lwowem, albo polską diasporę umysłową przełomu wieków, niemniej nie oczekiwałbym po dalszych badaniach jakichś rewelacyjnych odkryć, poza jednostkowymi biografiami, gdzie zawsze niespodzianki są możliwe”⁴⁹. Była to ocena mocno przesadna. Literatura poświęcona inteligencji polskiej w trzech zaborach i na wychodźstwie obejmowała bowiem nie „dziesiątki sumiennych studiów”, lecz kilka monografii oraz kilkadziesiąt artykułów i rozpraw o różnych walorach poznawczych. Można by wymienić też wiele obszarów wówczas „słabiej pokrytych” lub w ogóle jeszcze niepokrytych badaniami nad inteligencją, nie tylko Galicję Wschodnią, ale również gubernie zachodnie carskiej Rosji, znaczne obszary Królestwa Polskiego czy Górny Śląsk. Na zbadanie nadal czekały środowiska inteligencji polskiej w wielu dużych i średnich miastach, oprócz Lwowa, także w Łodzi, Lublinie czy Poznaniu.

Oprócz otwarcia się w poprzelomowych latach na możliwości zajmowania się wcześniej zakazanymi lub mocno ograniczonymi obszarami badawczymi oraz rosnącego zapotrzebowania na szybkie i atrakcyjne opracowanie nowych tematów, głównie z nowszej i najnowszej historii politycznej, spadek zainteresowania polskich badaczy historią społeczną spowodowały inne jeszcze okoliczności. Istotną rolę odegrała zwykła reakcja na trwającą długo jej ekspansję, kreowanie jej jako subdyscypliny historycznej bardziej zaawansowanej teoretycznie i bardziej wiarygodnej od dotychczasowej „standardowej” historiografii oraz roszczonej sobie pretensje do odkrywania i objaśniania zmian społecznych. Wielu historykom, zwłaszcza dziejów politycznych, kładącym w swych publi-

⁴⁸ J. Staszewski, *Słowo wstępne* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały z wystawy i sesji naukowej*, red. A. Garlicka i J. Jedlicki, Warszawa 1997, s. 7.

⁴⁹ J. Jedlicki, *Wiek dziewiętnasty: inteligencja w pojęciu polskim* [w:] tamże, s. 137.

kacjach nacisk na faktografię, doskwierało to „uprzywilejowanie” historii społecznej. Badania struktur społecznych wymagają żmudnego i czasochłonnego wykorzystania źródeł masowych, analizowania ich przy pomocy bardziej lub mniej zaawansowanych zabiegów matematycznych. Historia kwantytatywna nie stała się w Polsce co prawda tak modna, jak w USA i Francji w latach pięćdziesiątych–siedemdziesiątych XX w.⁵⁰ Odstraszała ona większość polskich historyków, a tym bardziej nie mogła przyciągać i nie przyciągała ich w okresie po przełomie w 1989 r., gdy pierwszoplanowym zadaniem stało się wypełnianie „białych plam” w historii politycznej i gdy otwarły się możliwości pracy na drugim, trzecim etapie w wyrastających jak grzyby po deszczu nowych wyższych uczelniach, co wszystko łącznie utrudniało prowadzenie czasochłonnych badań archiwalnych. Wpływ na zmianę zainteresowań miało też, jak można sądzić, znużenie części historyków tym samym i powtarzanym trybem badawczym oraz ich wątpliwości, czy te nużące wysiłki prowadzą do wyników godnych włożonej pracy.

Warto do tego dodać, że niektórzy historycy legitymujący się uznanym dorobkiem w badaniach struktur społecznych w XIX stuleciu już dwie, trzy dekady wcześniej zajmowali wobec nich stanowisko krytyczne. Jerzy Jedlicki, autor cenionej książki *Klejnot i bariery społeczne*⁵¹, w lipcu 1964 r. pisał w liście do swojego mistrza Witolda Kuli: „Nie lubię pracy w archiwum, szperaactwa, dokumentacji, odpisywania, rachowania, szukania, dłubania. W zasadzie, kiedy trzeba, umiem to wszystko zrobić, może nawet nie najgorzej, ale nie sprawia mi to żadnej frajdy i zawsze potrafię sobie znaleźć pretekst, żeby zacząć dopiero jutro, żeby wyjść na papierosa, na kawę, na ploty, żeby robić coś innego”⁵². W opublikowanym kilkanaście lat później artykule dowodził, że oparte na źródłach masowych badania struktur społecznych dają co prawda szansę bardziej udokumentowanego i uzasadnionego orzekania o przeobrażeniach klas i warstw społecznych, ale zarazem są oderwane od teorii i syntezy. Nie wiadomo zatem, czemu mają służyć. Badania struktur społecznych nie odzwierciedlają postaw i problemów kulturowych. Wykorzystywane w nich jednorodne źródła zachęcają do kopiowania metody dla kolejnych regionów, województw, diecezji itd., a „w miarę mnożenia takich survey’ów ich problematyka – nie wzbogacana – staje się coraz bardziej jałowa, a wyniki coraz

⁵⁰ A.F. Grabski, *Ekonomiczna nagroda Nobla 1993 r. dla historyków. Kliometria*, „Polityka” 1993, nr 45, s. 22; tenże, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 773 i n.; P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa 2010, s. 570, 628.

⁵¹ J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968.

⁵² Cyt. za: M. Kula, *Jerzy Jedlicki, historyk nietypowy*, Warszawa 2018, s. 92.

bardziej banalne”⁵³. Wykorzystywanie metod matematycznej analizy źródeł jest potrzebne, ale historycy w stosowaniu tychże metod są mało kompetentni, a wyniki ich badań nie zawsze są przekonujące. W podsumowaniu swoich uwag J. Jedlicki proponował opracowanie adekwatnych definicji i wyróżnienie badanych cech oraz stworzenie na tej podstawie całościowego obrazu społeczeństwa w ruchu i rozwoju⁵⁴. Poglądów przedstawionych w tym artykule „nie zmienił do końca życia, a może je nawet nieco zmodyfikował”⁵⁵. Były to – jak trafnie zauważył Janusz Żarnowski – „wnioski tyleż słuszne, co utopijne”⁵⁶. Odchodząc od „klasycznej” historii społecznej, Jerzy Jedlicki zbliżał się coraz bardziej do historii idei, co wpłynęło zasadniczo na zmianę kierunku badań kierowanej przezeń od 1991 r. Pracowni Dziejów Inteligencji w Instytucie Historii PAN w Warszawie (i zmianę z czasem jej nazwy na Zakład Historii Idei i Dziejów Inteligencji w XIX–XX wieku) oraz na koncepcję i zawartość napisanej przezeń później z dwójgiem współpracowników trzypiętomowej historii inteligencji polskiej w XIX w., do której powrócę w dalszych rozważaniach.

Mimo kryzysu historii społecznej zainteresowania historyków dziejami polskiej inteligencji w okresie zaborów były na przełomie XX i XXI w. w niektórych ośrodkach badawczych jeszcze dość żywe, o czym świadczy poświęcony jej osobny tom „Kroniki Miasta Poznania”, zawierający m.in. kilka artykułów poświęconych polskiemu pracownikom umysłowym w dziewiętnastowiecznym Poznaniu⁵⁷. W następnych latach w kolejnych tomach monograficznych tegoż periodyku opublikowano ponadto artykuły dotyczące grup zawodowych poznańskiej inteligencji w okresie zaboru pruskiego, głównie lekarzy i prawników⁵⁸. Po długim oczekiwaniu przedmiotem badań stała się wówczas również wielonarodowościowa inteligencja w Łodzi – największym ośrodku przemysłowym na ziemiach polskich. Najpierw Stefan Pytlas nakreślił w krótkim artykule jej portret demograficzno-społeczny na początku XX w. oraz opi-

⁵³ J. Jedlicki, *Historia struktur społecznych: obrona i krytyka*, „Dzieje Najnowsze” 1976, t. 8, nr 1, s. 18.

⁵⁴ Tamże, s. 20.

⁵⁵ M. Janowski, *Jerzy Jedlicki (4 VI 1930 – 31 I 1918)*, „Kwartalnik Historyczny” 2019, nr 4, s. 857.

⁵⁶ J. Żarnowski, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy*, Warszawa 2011, s. 61.

⁵⁷ W. Molik, *Inteligencja polska w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Liczebność i struktura zawodowa* [w:] *Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” (dalej KMP) 1998, nr 2, s. 9–33; L. Trzeciakowski, „Kwiat narodu”. *Polska inteligencja Poznania XIX wieku* [w:] tamże, s. 34–62; W. Karolczak, *Franciszek Biskupski, wybitny a zapomniany przedstawiciel poznańskiej inteligencji technicznej* [w:] tamże, s. 180–194.

⁵⁸ W. Molik, *Polscy lekarze w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Portret demograficzno-społeczny grupy*, KMP 2001, nr 1, s. 86–97; tenże, *Polscy prawnicy w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Liczebność – pochodzenie społeczne – wykształcenie*, KMP 2008, nr 3, s. 87–100.

sał jej rolę na niwie kulturalnej i oświatowej⁵⁹. Nieco później szersze badania nad łódzką inteligencją rozpoczęła Marzena Iwańska, których nie uwieńczyła jednakże planowaną pracą habilitacyjną. Opublikowała tylko teksty, wzbudzające różnego rodzaju uwagi krytyczne, których przedstawienie wymagałoby napisania osobnej, obszernej recenzji. Trudno wywnioskować z nich, jaką inteligencję autorka opisuje⁶⁰.

Ze względu na tytuł niniejszego artykułu szerzej wypada omówić monografię Tomasza Pudłockiego poświęconą inteligencji w Przemyśle w okresie autonomii galicyjskiej i dwudziestolecia międzywojennym⁶¹. Jest to przerobiona wersja pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. Andrzeja Kazimierza Banacha i obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wśród rozpraw doktorskich z historii społecznej wyróżnia się ona szerokim zakresem chronologicznym, czego skutkiem są duże dysproporcje i luki w narracji. Autor znacznie szerzej opisuje przemysłową inteligencję w okresie autonomii galicyjskiej niż w dwudziestolecia międzywojennym. Postawił sobie za cel „ukazanie inteligencji Przemyśla jako warstwy społeczno-zawodowej oraz rekonstrukcję charakterystycznych procesów zachodzących wewnątrz niej”⁶². We wstępie zaznacza, że w swej pracy więcej miejsca poświęcił tzw. elicie inteligencji, a mniej jej „szarym” przedstawicielom, nie informując jednakże, kto ową elitę tworzył. Stwierdza też, że inteligencja w Przemyśle stanowiła zbiorowość nieliczną i niejednorodną pod względem narodowościowym. Lektura rozdziału drugiego, w którym opisuje jej liczebność, pochodzenie społeczne i narodowościowe, nasuwa jednakże dużo uwag krytycznych i wątpliwości. Zamieszczone w nim zestawienia statystyczne są niedokładne i – jak pisze T. Pudłocki – można je „traktować jedynie pogładowo”⁶³. Podstawę źródłową danych prezentowanych w części tabel stanowią „wybrane biografie inteligentów Przemyśla”, przy czym autor nie podaje, jakimi kryteriami kierował się, wybierając owe biografie. Trudno dociec, w jakim stopniu są one reprezentatywne.

⁵⁹ S. Pytlas, *Rola inteligencji w tworzeniu nowego oblicza Łodzi na początku XX wieku* [w:] *Europa XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001, s. 205–219.

⁶⁰ M. Iwańska, *Garść refleksji i postulatów badawczych w związku ze stanem badań nad inteligencją łódzką w dobie zaborów*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53, s. 89–113; też, *Inteligencja i rewolucja w Łodzi w latach 1905–1907*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2015, t. XV, s. 65–98; też, *Inteligencja miasta przemysłowego XIX i początków XX wieku wobec polskiej niepodległości. Przykład miasta Łodzi*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2018, t. XIX, s. 51–79.

⁶¹ T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyśle w latach 1867–1939*, Kraków 2009.

⁶² Tamże, s. 13.

⁶³ Tamże, s. 88.

W rezultacie omawiany rozdział ukazuje mocno zniekształcony portret demograficzno-społeczny przemyskiej inteligencji, w tym zwłaszcza jej struktury narodowościowej. Zakres rzeczowy książki jest szeroki. Tomasz Pudłocki podjął się opracowania, moim zdaniem, zbyt wielu zagadnień. Oprócz liczebności, pochodzenia społecznego i narodowościowego inteligencji w Przemysłu opisuje jej poziom wykształcenia, zaangażowanie w życiu politycznym i społecznym, wkład w życie kulturalne i naukowe miasta, stosunek do religii, życie codzienne, etos i relacje wewnątrz warstwy. Dla ukazania części z tych zagadnień w długim okresie 72 lat (1867–1939) zebrał niewystarczającą ilość materiałów źródłowych. W narracji dominują informacje i opisy dotyczące polskich inteligentów. Stanowili oni, co prawda, najliczniejszą część czynnych zawodowo w Przemysłu pracowników umysłowych, co jednakże nie uzasadnia pominięcia inteligentów ukraińskich i żydowskich w wielu partiach książki. Widoczne jest ono zwłaszcza w rozdziale o życiu codziennym, prawie całkowicie polonocentrycznym. Przykładowo małżeństwa przemyskich inteligentów wyłącznie polskiej narodowości T. Pudłocki charakteryzuje w nim zaledwie na czterech stronach, głównie na przełomie XIX i XX w., nie udzielając odpowiedzi na szereg ważnych pytań badawczych. W swojej monografii nie dowiódł przekonująco, że grupy narodowościowe przemyskiej inteligencji tworzyły „jeden w miarę spójny konglomerat tego wszystkiego co składało się” na jej etos⁶⁴.

Niedostatek publikacji dotyczących inteligencji na prowincji częściowo miały zmniejszyć też – w zamierzeniach redaktorów – wydane na początku XXI w. dwa tomy artykułów. Pierwszy z nich przyniósł różnej wartości teksty poświęcone inteligencji kieleckiej w XIX i XX w., w tym tylko kilka obejmujących zakresem chronologicznym okres zaboru rosyjskiego⁶⁵. Przedmiot rozważań autorów stanowią w nich niektóre grupy zawodowe kieleckiej inteligencji (architektów, nauczycieli szkół średnich, ekonomistów) oraz różne formy jej aktywności kulturalnej i udziału w życiu umysłowym społeczności lokalnych. Tom ten wniósł w sumie niewielki wkład do badań nad inteligencją prowincjonalną w Królestwie Polskim. W większym zakresie lukę w piśmiennictwie dotyczącym inteligencji prowincjonalnej uzupełnił tom zawierający referaty wygłoszone w maju 2007 r. na konferencji naukowej w Muzeum Okręgowym w Suwałkach pt. „Środowiska inteligenckie Suwalszczyzny w XIX i XX wieku”⁶⁶. Autorzy zamieszczonych w nim tekstów podjęli próby udzielenia odpowie-

⁶⁴ Tamże, s. 438.

⁶⁵ *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce 2005.

⁶⁶ *Środowiska inteligenckie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej, Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007.

dzi na pytania badawcze dotyczące miejsca inteligencji polskiej w strukturze społecznej szeroko rozumianej Suwalszczyzny i ziem sąsiednich, roli, jaką w społeczeństwie tych ziem odgrywały poszczególne grupy zawodowe pracowników umysłowych, oraz postaw społecznych, gospodarczych i obywatelskich charakterystycznych dla prowincjonalnej inteligencji polskiej i jej wybitnych przedstawicieli. W różnym stopniu wywiązali się z postawionych przed sobą zadań. W otwierającym tom artykule Adam Czesław Dobroński ukazał siłą rzeczy niepozabawiony luk portret zbiorowy polskiej inteligencji prowincjonalnej ziem północno-wschodnich Królestwa Polskiego (zwłaszcza Łomży i Suwałk) na przełomie XIX i XX w.⁶⁷ W następnym tekście Stanisław Wiech, weryfikując wcześniejsze poglądy, wykazał na podstawie solidnych badań źródłowych, że rosyjski aparat kontroli nie bagatelizował bynajmniej siły społecznej inteligencji i z dużymi obawami śledził jej zaangażowanie na rzecz rozbudzenia prowincji i wyzwolenia inicjatyw społecznych⁶⁸. Z pozostałych na uwagę zasługują ze względu na walory poznawcze artykuły opisujące środowiska inteligencji suwalskiej i augustowskiej oraz kariery inżynierów budowy Kanału Augustowskiego i nauczycieli gimnazjum w Suwałkach w latach 1835–1862⁶⁹.

Po przełomie polityczno-społecznym w 1989 r. nastąpił również znaczny wzrost zainteresowania badaczy korpusem urzędników w Królestwie Polskim. W historiografii dziewiętnastowiecznej i późniejszej upowszechnił się pogląd, że po upadku powstania styczniowego władze carskie szybko i konsekwentnie doprowadziły do jego całkowitej rusyfikacji. Siłą inercji pogląd ten długo utrzymywał się w literaturze prawnohistorycznej. Dopiero w końcu minionego stulecia pojawiły się próby jego weryfikacji. Ireneusz Ihnatowicz w swoim *case study* wykazał, na podstawie zestawień statystycznych, że jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w. blisko połowę urzędników zatrudnionych w rosyjskich organach zarządu cywilnego w guberni piotrkowskiej stanowili

⁶⁷ A.C. Dobroński, *Inteligencja polska przełomu XIX i XX wieku. Oczekiwania a realia* [w:] tamże, s. 7–18.

⁶⁸ S. Wiech, *Inteligencja prowincjonalna Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku w oczach carskiej policji politycznej* [w:] tamże, s. 19–38. Wcześniej, w 2002 r., S. Wiech opublikował monografię: *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1996)*, w której ukazał m.in., jak instancje rosyjskiej żandarmerii opisywały i oceniały duchowieństwo katolickie i polskich urzędników.

⁶⁹ A. Miodowski, *Ukształtowanie się i rozwój środowiska inteligencji suwalskiej w świetle XIX- i XX-wiecznych rosyjskich materiałów statystycznych* [w:] tamże, s. 61–76; J. Szalaszyński, *Inteligencja miasta powiatowego na przełomie XIX i XX wieku* [w:] tamże, s. 87–104; W. Batura, *Inżynierowie budowy Kanału Augustowskiego, ich związki z życiem regionu i kariery* [w:] tamże, s. 105–124; A. Matusiewicz, *Nauczyciele gimnazjum w Suwałkach (Sejnach) 1835–1862* [w:] tamże, s. 125–154.

Polacy⁷⁰. Następnie Artur Korobowicz dowiódł na tle szeroko opisanych przemian ustrojowych w sądownictwie Królestwa Polskiego, że rusyfikacja jego obsady personalnej przebiegała wolno i napotykała wiele trudności⁷¹. Szerzej problematykę obsady personalnej i rusyfikacji korpusu wyższych urzędników cywilnych (gubernatorów, wicegubernatorów i naczelników powiatów) w Królestwie Polskim omówił na podstawie zachowanych w archiwach rosyjskich akt osobowych poszczególnych urzędników Jan Kozłowski w opublikowanym nieco później artykule, jednakże tylko w krótkim okresie po upadku powstania styczniowego⁷².

Kolejne dwie ważne prace opublikowane zostały w 1999 r. Łukasz Chimiak ukazał wyczerpująco w swojej gruntownej monografii zagadnienie obsady Rosjanami stanowisk generał-gubernatora warszawskiego oraz gubernatorów wszystkich dziesięciu guberni Królestwa Polskiego w całym pięćdziesięcioletnim okresie po powstaniu styczniowym⁷³. Opisał wnikliwie ich charakterystyczne cechy: przynależność wyznaniową, pochodzenie społeczne i geograficzne, wykształcenie, wiek, status majątkowy i poglądy, które miały duży wpływ na politykę caratu wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego. W drugiej ze wspomnianych prac Andrzej Chwalba opisał dość powierzchownie na podstawie opracowań i źródeł drukowanych, z pominięciem archiwalnych, politykę władz carskich w kwestii zatrudniania Polaków w dobie popowstaniowej w administracji, sądownictwie, policji, szkolnictwie, zarządach miejskich i kolejach żelaznych zaboru rosyjskiego oraz postaw tych z nich, którzy zdecydowali się na przyjęcie służby dla caratu⁷⁴. Wyróżnił pięć etapów depolonizacji służb cywilnych: I – przyjmowania przez Rosjan stanowisk naczelnych (1854–1869), II – stabilizacji i wolnych zmian (1870–1883), III – przyspieszenia procesów rusyfikacyjnych (1884–1904), IV – niestabilności polityki caratu, płytkiej (przejściowej) repolonizacji (1905–1910), V – ponownego przyspieszenia rusyfikacji (1911–1914)⁷⁵. W „epilogu” swoich rozważań trafnie zauważył, że represyjna polityka rosyjskiego zaborcy była selektywna, nie każdego z mieszkańców Królestwa Polskiego dotykała w jednakowym stopniu, nie każdy z nich żywił do Rosji uczucia niechęci czy nienawiści: „Gdyby istniały rozległe ich pokła-

⁷⁰ I. Ihnatowicz, *Radcy i asesory w Piotrkowie Trybunalskim* [w:] *Losy Polaków w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Prof. Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1987, s. 615–621.

⁷¹ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995.

⁷² J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 1996, z. 4, s. 819–841.

⁷³ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.

⁷⁴ A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999.

⁷⁵ Tamże, s. 231.

dy, nie byłoby aż tak wielu chętnych do pracy w carskim aparacie administracyjnym⁷⁶. W kolejnym ze studiów przypadków Krzysztof Latawiec wykazał, że władze carskie dążące w latach 1867–1915 do całkowitego „odpolaczenia” administracji w Królestwie Polskim obsadziły stanowiska naczelników powiatów w guberni lubelskiej urzędnikami pochodzenia rosyjskiego, głównie wyznania prawosławnego, legitymującymi się na ogół niskim morale i w większości niewystarczającym do pełnienia tych funkcji średnim wykształceniem wojskowym⁷⁷. Najszerzej i najbardziej wnikliwie problematykę depolonizacji korpusu urzędników cywilnych w Królestwie Polskim w pięćdziesięcioleciu po powstaniu styczniowym przedstawił na solidnej podstawie źródłowej Grzegorz Smyk w swej obronionej wiosną 1998 r. w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i opublikowanej sześć lat później pracy doktorskiej⁷⁸. Dowiódł w niej, że jeszcze w końcu XIX w. Polacy stanowili około 50% urzędników zatrudnionych w administracji Królestwa Polskiego. Chociaż później ich liczebność spadała, stanowiska urzędnicze średniej i niskiej rangi sprawowali aż do końca funkcjonowania administracji rosyjskiej w Królestwie. Byli jednakże ciągle poddawani presji swych rosyjskich zwierzchników. Gorzej opłacani i rzadziej nagradzani, swoją pracę wykonywali na ogół sumiennie i okazywali lojalność wobec władz carskich, o czym świadczy fakt, że w 1915 r. wraz z ewakuacją urzędów większość z nich wyjechała w głąb Rosji i tam pełniła nadal swoje obowiązki. Dlatego też – jak konstatuje autor – zreorganizowany po powstaniu styczniowym aparat administracyjny w Królestwie Polskim, mimo obsadzenia w znacznej mierze przez polskich urzędników, „był słusznie postrzegany jako narzucony siłą i obcy polskim tradycjom”⁷⁹.

Drugą grupę inteligencji zawodowej w okresie zaborów przyciągającą duże zainteresowanie historyków stanowili nauczyciele szkół średnich. Badania nad nimi zapoczątkowano już kilka lat przed przełomem polityczno-społecznym w 1989 r. w czterech ośrodkach naukowych (Wrocławiu, Lublinie, Kielcach i Rzeszowie) w ramach problemu resortowego „Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja”. Zaowocowały one pracą zespołową zawierającą artykuły poświęcone nauczycielom szkół średnich w Królestwie Polskim, Galicji i II Rzeczypospolitej. Zabrakło w niej tekstów dotyczących nauczycieli w zaborze pruskim, wskutek niepodjęcia wówczas (i w latach późniejszych)

⁷⁶ Tamże, s. 242.

⁷⁷ K. Latawiec, *Naczelnicy powiatów guberni lubelskiej w latach 1867–1915. Próba charakterystyki grupy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2003, Sectio F, Historia 58, s. 73–96.

⁷⁸ G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004.

⁷⁹ Tamże, s. 264.

badań⁸⁰. Dużym zainteresowaniem cieszyli się zwłaszcza nauczyciele szkół średnich w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym. Najwięcej publikacji poświęcił im Adam Massalski, który już w latach siedemdziesiątych minionego stulecia rozpoczął badania nad szkolnictwem średnim, początkowo w Kielcach i następnie w całym Królestwie. Po przełomie polityczno-społecznym w 1989 r. kielecki historyk oświaty opublikował kilka artykułów charakteryzujących różne grupy nauczycieli szkół średnich i monografię o ich zwierzchnikach⁸¹. Ponadto w 2007 r. wydał słownik zawierający podstawowe dane biograficzne ponad 1200 nauczycieli zatrudnionych w średnich szkołach rządowych na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1833–1862, w tym postaci znanych i zasłużonych dla polskiej kultury i życia społecznego oraz wyróżniających się aktywnością w walkach niepodległościowych⁸². Publikacje A. Massalskiego uzupełniła w znacznym stopniu napisana na podstawie gruntownych badań archiwalnych i bibliotecznych monografia Ewy Kuli o twórczości naukowej (w dziedzinie nauk ścisłych, technicznych, biologicznych, humanistycznych, społecznych i teologicznych), literackiej i artystycznej nauczycieli rządowych męskich szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833–1862⁸³. Równie szerokie badania nad nauczycielami warszawskich szkół publicznych w pierwszej połowie XIX w. prowadziła Joanna Schiller, która opublikowała cenną monografię ukazującą ich portret zbiorowy (liczebność, pochodzenie

⁸⁰ *Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską*, red. M. Chamicówna i S. Walasek, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1736, Prace Pedagogiczne CVII, Wrocław 1995. Z tekstów zamieszczonych w tym tomie najwięcej wniosły do stanu badań na ówczesnym etapie artykuły: A. Massalskiego, *Nauczyciele szkół średnich rządowych Królestwa Polskiego (1833–1862). Próba wstępnej charakterystyki społeczności* [w:] tamże, s. 27–58; A. Meissnera, *Kadra kierownicza państwowych seminariów nauczycielskich w autonomicznej Galicji 1871–1914* [w:] tamże, s. 65–85; A. Ładyżyńskiego, *Nauczyciele szkół zawodowych w Galicji epoki autonomicznej* [w:] tamże, s. 87–105.

⁸¹ Zob. A. Massalski, *Księża prefekci. Nauczyciele religii w szkołach średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862* [w:] *Społeczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX–XX wieku*, red. R. Renz i M. Meducka, Kielce 1994, s. 199–213; tenże, *Nauczyciele wyznań ewangelickich w szkołach średnich męskich rządowych Królestwa Polskiego w latach 1833–1862* [w:] *Aktywność społeczno-kulturalna kościołów i grup wyznaniowych w Polsce w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka i R. Renz, Kielce 1995, s. 83–98; tenże, *Nauczyciele języka i literatury rosyjskiej w męskich rządowych szkołach średnich w Królestwie Polskim w latach 1833–1862. Liczebność grupy, drogi awansu i ocena ich pracy przez władze oświatowe*, „Respectus Philologicus”, Kowno 2004, nr 5 (10), s. 120–136; tenże, *Zwierzchnicy szkół średnich rządowych w Królestwie Polskim 1833–1862*, Kielce 2004.

⁸² A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.

⁸³ E. Kula, *Naukowa, literacka i społeczna twórczość nauczycieli rządowych męskich szkół średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862*, Kielce 2006.

społeczne, wykształcenie itd.)⁸⁴. Na marginesie warto tu wspomnieć o książce Janiny Wołczuk, poświęconej w znacznej części nauczycielom Rosjanom zatrudnionym w szkołach Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym. Autorka starała się dać w niej możliwie obiektywny obraz tej grupy, wykraczający poza tradycyjny wizerunek rusyfikatorów⁸⁵.

W mniejszym, choć znaczącym stopniu przedmiotem badań byli w omawianym okresie nauczyciele szkół średnich w Galicji. W pierwszej kolejności należy wymienić szósty tom serii wydawniczej *Galicja i jej dziedzictwo*, zawierający artykuły ukazujące głównie udział galicyjskich nauczycieli w rozwoju myśli pedagogicznej i badań naukowych, i tylko w pewnym zakresie charakteryzujące ich cechy demograficzno-społeczne⁸⁶. Kilka lat później wydana została praca doktorska Alicji Puszkii o nauczycielach historii i geografii państwowych szkół średnich w autonomicznej Galicji⁸⁷. Wzbogacając w znacznym zakresie stan wiedzy przedstawiony w omówionej wyżej monografii Henryki Kramarz autorka na szerokiej podstawie źródłowej scharakteryzowała w niej cechy demograficzno-społeczne (liczebność, pochodzenie społeczne i terytorialne, wiek, strukturę wyznaniową i narodowościową), wykształcenie i przebieg karier zawodowych objętych badaniami 448 nauczycieli oraz ich działalność dydaktyczną, aktywność naukową i polityczno-społeczną. Zainteresowanie badaczy wzbudziły też nauczycielki prywatnych średnich szkół żeńskich i prywatnych seminariów nauczycielskich w Galicji doby autonomicznej. Stały się one tematem artykułów Aleksandry Bilewicz i rzeszowskiego historyka wychowania Andrzeja Meissnera⁸⁸, który, co wypada podkreślić, wniósł też duży wkład do badań nad kadrą pedagogiczną galicyjskich seminariów nauczycielskich. W opublikowanej w końcu minionego stulecia monografii, opierając się na obszernych kartotekach, wnikliwie scharakteryzował jej cechy demograficzne, wykształcenie, skład narodowościowy, staż zawodowy i działalność społeczną oraz dorobek dydaktyczny i naukowy poszczególnych nauczycieli⁸⁹.

⁸⁴ J. Schiller, *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795–1862*, Warszawa 1998.

⁸⁵ J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005.

⁸⁶ *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 6: *Nauczyciele galicyjscy. Udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej i badań naukowych*, red. A. Meissner, Rzeszów 1994.

⁸⁷ A. Puszkia, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868–1914)*, Lublin 1999.

⁸⁸ A. Bilewicz, *Nauczycielki prywatnych średnich szkół żeńskich w Galicji 1896–1914* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 6, s. 129–148; A. Meissner, *Prywatne seminaria nauczycielskie żeńskie w Galicji doby autonomicznej 1896–1914. Powstanie, działalność i kadra nauczycielska* [w:] tamże, s. 149–168.

⁸⁹ A. Meissner, *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli*, seria „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 11, Rzeszów 1999.

Mimo obserwowanego kryzysu historii społecznej prowadziłem nadal w jej ramach badania nad inteligencją polską w Poznańskim w XIX i na początku XX w. Uważałem bowiem i uważam, że historia jako nauka nie musi opierać się na tym, co aktualnie modne. Powinna oczywiście odpowiadać na współczesne trendy, ale zarazem pamiętać o wcześniej podniesionych problemach i postawionych hipotezach. Po opublikowaniu wspomnianej wyżej pracy doktorskiej o kształtowaniu się inteligencji polskiej w Poznańskim w latach 1841–1870 miałem uczucie niedosytu, spowodowane niepełnym opracowaniem niektórych zagadnień z braku dostępu do źródeł archiwalnych. Dopiero po jej wydaniu otrzymałem stypendium na przeprowadzenie badań w Merseburgu. Podczas tego i późniejszych pobytów badawczych w tymże archiwum zebrałem bogate materiały źródłowe także do dziejów inteligencji polskiej w Poznańskim w następnym okresie (1871–1914), który czekał na opracowanie. Równoległe prowadziłem badania w niemieckich archiwach uniwersyteckich oraz polskich archiwach i bibliotekach w celu rozbudowania kartoteki osobowej jej wybitnych i „szarych” przedstawicieli. Stała się ona podstawą źródłową większości tabel w wydanej w 2009 r. monografii⁹⁰. Polemizując z Jerzym Jedlickim, uznałem za potrzebne zrekonstruowanie w niej obrazów statystycznych polskiej inteligencji, gdyż ukazują one nie tylko cechy samej „klasy umysłowej” (liczebność, pochodzenie społeczne, strukturę zawodową itd.), ale są także przydatne dla pełnego opisanie i wyjaśnienia jej funkcji pozazawodowych oraz wzbogacają wiedzę o mobilności społecznej i skali aspiracji edukacyjnych innych warstw społecznych. Zgodnie z przyjętymi założeniami starałem się dać w omawianej książce możliwie pełny obraz dziejów inteligencji polskiej w Poznańskim w całym XIX i na początku XX w., nie tylko jej cech i położenia (liczebności, źródeł rekrutacji, struktury zawodowej itd.), poziomu wykształcenia ogólnego i zawodowego, autoedukacji w duchu narodowym, doksztalcenia fachowego, ale również więzi środowiskowych i samowiedzy. Za najbardziej pożądane uważam bowiem całościowe ukazywanie w monografiach wszystkich aspektów dziejów inteligencji, nie tylko z zakresu historii społecznej, ale również pełnionych przez nią funkcji i wchodzących w zakres historii „dyskursów”⁹¹.

Do podstawowych problemów w badaniach nad strukturą społeczeństwa polskiego w XIX i XX w. należy rodowód społeczny inteligencji. Był on długo przedmiotem sporów i dyskusji, które zapoczątkowała wydana w 1946 r. książka Józefa Chałasińskiego⁹². Znany socjolog starał się udowodnić w niej tezę, że inteligencja była przeważnie pochodzenia ziemiańskiego i że pod względem kulturowym stanowiła „przedłużenie szlachty”. Część polemistów już w powo-

⁹⁰ W. Molik, *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.

⁹¹ Tamże, s. 16.

⁹² J. Chałasiński, *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*, Łódź 1946.

jennych latach, odnosząc się do niej krytycznie, wykazała, że nie cała inteligencja izolowała się towarzysko i wywodziła się ze szlachty⁹³. Na podstawie badań naukowych tezę J. Chałasińskiego zakwestionowała Ryszarda Czepulis-Rastenis w kilkakrotnie już przywoływanej w niniejszym artykule monografii o inteligencji Królestwa Polskiego, w której wykazała, że warstwę tę w okresie międzypowstaniowym w dużym stopniu zasiliał element mieszczański, co nie pozostało bez wpływu na jej oblicze kulturowe⁹⁴. W opublikowanej kilka lat później monografii sformułowałem podobną konstatację, że inteligencja w Wielkim Księstwie Poznańskim rekrutowała się w różnym zakresie ze wszystkich klas i warstw społeczeństwa polskiego⁹⁵. Przedstawiciele warstwy ziemiańsko-szlacheckiej napływali do niej w znacznie mniejszym stopniu niż w Królestwie Polskim (w większej liczbie zasilali tylko prestiżowe i najlepiej zarabiające grupy zawodowe lekarzy i prawników). W ostatnich dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. najwięcej pracowników umysłowych polskiej narodowości rekrutowało się z drobnomieszczaństwa oraz rodzin nauczycieli szkół elementarnych i niższych urzędników, a zwiększający się stopniowo w okresie powstaniowym udział synów włościan nie przekroczył kilkunastu procent⁹⁶. W znacznie większym stopniu ludowy był rodowód społeczny inteligencji polskiej w Prusach Zachodnich (Pomorzu Nadwiślańskim)⁹⁷. Według ustaleń Józefa Borzyszkowskiego pochodzeniem chłopskim mogło legitymować się aż 38% jej przedstawicieli. Udział inteligentów pochodzenia drobnomieszczańskiego w całej warstwie wzrósł dopiero na przełomie XIX i XX w. wraz z rozwojem polskiego stanu średniego. Inteligenci legitymujący się rodowodem szlachecko-ziemiańskim stanowili tylko około 1/8 całej zbiorowości⁹⁷. Duże zmiany zaszły również – jak z kolei dowiodła Irena Homola – w pochodzeniu społecznym inteligencji krakowskiej. W latach 1870–1890 duża jej część legitymowała się jeszcze rodowodem szlacheckim, a pod koniec XIX stulecia na pierwsze miejsce wysunęła się inteligencja pochodzenia inteligenckiego i mieszczańskiego. Poza tym w całym okresie autonomii inteligencję krakowską (zwłaszcza duchowieństwo oraz nauczycieli szkół średnich i wyższych) w większym stopniu niż „klasę umysłową” w zaborze rosyjskim zasiliał element chłopski⁹⁸.

Właśnie inteligencja pochodzenia chłopskiego stała się z czasem tematem osobnych publikacji. Trudnym jej początkom osobny rozdział poświęcił

⁹³ Dyskusję na ten temat w powojennych latach omówiła J. Leskiewiczowa w swojej książce *Warszawa i jej inteligencja*, s. 14–23.

⁹⁴ R. Czepulis-Rastenis, „*Klasa umysłowa*”, s. 208.

⁹⁵ W. Molik, *Kształtowanie się inteligencji*, s. 86–90.

⁹⁶ W. Molik, *Inteligencja polska w Poznaniu*, s. 526–527.

⁹⁷ J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska*, s. 119–120.

⁹⁸ I. Homola, „*Kwiat społeczeństwa...*”, s. 378–379.

Krzysztof Groniowski w swojej książce o uwłaszczeniu chłopów w Polsce⁹⁹. Ówczesny stan badań umożliwił jednakże warszawskiemu historykowi scharakteryzowanie w nim na tle powolnej likwidacji analfabetyzmu, rozwoju oświaty pozaszkolnej oraz napływu synów włościan do szkół średnich i wyższych tylko sylwetek wybranych inteligentów pochodzenia chłopskiego. Oprócz omówionych wyżej monografii dotyczących inteligencji w trzech zaborach stopniowy wzrost napływu synów chłopskich do „klasy umysłowej” ukazywały książki i artykuły poświęcone duchowieństwu katolickiemu, do których powrócę w dalszych rozważaniach. Przedstawione w nich i w innych publikacjach w odniesieniu do Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w. wyniki badań podsumował w krótkim artykule Wiesław Caban. Doszedł w nim do konkluzji, że wśród ogółu inteligencji Królestwa „synowie chłopscy stanowili znikomą liczbę. Wyraźniej byli widoczni tylko wśród nauczycieli szkół elementarnych i duchowieństwa”¹⁰⁰. Natomiast wiedzę o pierwszych pokoleniach inteligencji chłopskiego pochodzenia w Galicji znacznie poszerzyły dwie książki Andrzeja Kazimierza Banacha poświęcone młodzieży chłopskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie autonomii i późniejszym karierom zawodowym wybranych jej przedstawicieli. W pierwszej z nich krakowski historyk dał zbiorczą i imienną charakterystykę 3480 studentów o rodowodzie chłopskim z czterech istniejących w latach 1860/61–1917/18 wydziałów Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁰¹. W drugiej ukazał na kilkudziesięciu przykładach przebieg ich karier (awansów w dziedzinie zawodowej, publicznej i naukowej). Zamieścił w niej ponadto zawierający 1421 nazwisk *Słownik biobibliograficzny karier zawodowych absolwentów o rodowodzie chłopskim Uniwersytetu Jagiellońskiego*, którego ogromnym walorem jest dołączona do każdej postaci bibliografia drukowana i rękopiśmienna, wraz z sygnaturami poszczególnych zespołów akt¹⁰². Z analiz przedstawionych w obu książkach A.K. Banacha wynika, że chłopscy studenci po opuszczeniu murów krakowskiej uczelni wtapiali się w warstwę inteligencji, dzieląc jej losy i nie wyróżniając się z jej grona. Czuli się znacznie silniej związani warstwą, do której weszli z racji uzyskanego z dużym nakładem sił i środków (własnych i rodziny) wykształcenia, niż z wsią, którą opuścili i na którą bynajmniej nie pragnęli wrócić. Wypada wymienić tu też ciekawy i kon-

⁹⁹ *Trudne początki chłopskiej inteligencji* [w:] K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976, s. 263–301.

¹⁰⁰ W. Caban, *O pierwszym pokoleniu inteligencji chłopskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku* [w:] *Książd Piotr Ściegienny. Epoka, dzieło, pokłosie*, red. W. Caban, przedmowa W.A. Dżakow, Kielce 1996, s. 57.

¹⁰¹ A.K. Banach, *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18*, Kraków 1997.

¹⁰² A.K. Banach, *Kariery zawodowe studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego z lat 1860/1861–1917/1918*, Kraków 2009.

struktywny artykuł Andrzeja Meissnera o edukacji młodzieży chłopskiej w autonomicznej Galicji¹⁰³. Autor konkluduje w nim m. in., że edukacja młodzieży wiejskiej rozpoczęła na większą skalę proces kształtowania się inteligencji galijskiej proveniencji chłopskiej.

Inteligencję polską we wszystkich trzech zaborach zasilali w różnym stopniu ulegający asymilacji pracownicy umysłowi innych narodowości. Długo nie przyciągali oni większego zainteresowania badaczy. W nielicznych publikacjach opisywano głównie jednostkowe przykłady ich polonizacji lub repolonizacji¹⁰⁴ bądź ukazywano wybiórczo i powierzchownie – jak w artykule Anny Wróbel – polonizację inteligentów obcego pochodzenia w Galicji¹⁰⁵. W latach osiemdziesiątych minionego stulecia szersze badania prowadzono nad asymilacją Żydów i polonizacją Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim, które zaowocowały m.in. publikacjami Aliny Całej i Tadeusza Stegnera¹⁰⁶. Obejmowano nimi całą ludność żydowską i niemiecką, w tym duchownych ewangelickich, wśród których polonizacja czyniła duże postępy. Dopiero kilkanaście lat później pojawiły się na rynku księgarskim monografie przedstawiające na solidnej podstawie źródłowej przyjmowanie przez polską inteligencję do swojej sfery aspirujących do tego wykształconych przedstawicieli innych narodowości. W pierwszej z nich Helena Datner, umiejętnie łącząc w narracji założenia teoretyczne z wynikami swoich badań empirycznych, opisała proces polonizacji inteligencji żydowskiej w Warszawie w drugiej połowie XIX w.¹⁰⁷ Podjęła próbę odpowiedzi na pytanie: na ile Żydzi, którzy po ukończeniu studiów uniwersyteckich zostali lekarzami, prawnikami, literatami itd., stali się inteligentami polskimi i na ile pozostali inteligentami żydowskimi, na ile byli częścią społeczeństwa polskiego, a na ile zaś społeczeństwa żydowskiego. Wykazała, jak skomplikowany i pełen różnych meandrów był to proces. W okresie popo-

¹⁰³ A. Meissner, *Edukacja młodzieży chłopskiej w Galicji doby autonomicznej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2007, nr 23, s. 21–33.

¹⁰⁴ Publikacje te omówiłem w artykule: *Procesy asymilacyjne i akulturacyjne w stosunkach polsko-niemieckich w XIX i na początku XX wieku. Stan i postulaty badań* [w:] *Procesy akulturacji/asymilacji na pograniczu polsko-niemieckim w XIX i XX wieku*, red. W. Molik i R. Traba, Poznań 1999, s. 70–73.

¹⁰⁵ A. Wróbel, *Od „Galileuszów” do Polaków. Wejście do polskiej inteligencji przedstawicieli ludności napływowej i mniejszości w Galicji w XIX w.* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1987, s. 173–190.

¹⁰⁶ A. Cała, *Polacy niechciani. Z zagadnień asymilacji żydowskiej w Królestwie Polskim (1864–1897)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 192–214; też, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897)*, Warszawa 1989; T. Stegner, *Polonizacja Niemców ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, z. 2, s. 301–315.

¹⁰⁷ H. Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007.

wstaniowym niejeden wykształcony żydowski lekarz czy prawnik stawał się Polakiem, ale stosunkowo często był również Żydem, działał na rzecz swojej żydowskiej społeczności i martwił się o jej los.

Interesującą grupę, obrosłą w literaturze historycznej błędnymi i uproszczonymi ocenami, stanowili niemiecko-austriaccy urzędnicy w Galicji. Procesowi ich akulturacji i następnie asymilacji drugą ze wspomnianych wyżej monografii poświęciła Isabel Röskau-Rydel, niemiecka historyczka i germanistka zatrudniona w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie¹⁰⁸. Warto podkreślić, że swoimi rozważaniami objęła długi okres, aż od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej do końca pierwszej wojny światowej, co rzadko się zdarza w monografiach dotyczących epoki porozbiorowej, które zwykle obejmują krótsze okresy historyczne. Stosując studium przypadku jako metodę badawczą, z powodzeniem osiągnęła sformułowany we wstępie cel pracy. Na przykładzie historii dziesięciu rodzin (o ich wyborze zdecydował stan zachowania źródeł) ukazała w dynamicznym ujęciu trzypokoleniowym mechanizmy i czynniki determinujące procesy akulturacji niemiecko-austrackich urzędników. Przybyli do Galicji po 1772 r. urzędnicy, nazwani przez autorkę „imigrantami pierwszej generacji”, okazywali duże zainteresowanie krajem swojego pochodzenia i uczyli się języka polskiego, którego nawet słaba znajomość otwierała drogę do kontaktów towarzyskich i kulturalnych z polskimi elitami i rodzinami szlacheckimi. Zarazem nie mieli oni trudności z zachowaniem niemieckiej kultury, w której wyrosli. W drugim pokoleniu akulturacja młodych Niemców i Austriaków – jak pokazuje autorka – przebiegała z reguły szybko i prowadziła stopniowo do ich asymilacji. W trzecim–czwartym pokoleniu dokonywała się pełna asymilacja niektórych niemiecko-austriackich rodzin urzędniczych ze społeczeństwem polskim.

W mniejszym jeszcze zakresie przyciągał zainteresowanie badaczy równoległy z przechodzeniem jednostek i rodzin obcego pochodzenia do polskiej grupy ludnościowej proces akulturacji polskiej inteligencji wskutek edukacji, wykonywania pracy zawodowej i życia codziennego w systemach prawnych oraz warunkach polityczno-społecznych narzuconych przez państwa zaborcze. Kolejne jej pokolenia zmuszone były przystosowywać się do tych systemów i warunków oraz w różnym stopniu żyły w świecie dwóch odrębnych kultur narodowych: polskiej i niemieckiej, polskiej i rosyjskiej lub polskiej i ukraińskiej. Życie oraz kształtowanie się sposobu myślenia i wzorców działania w świecie dwóch kultur inteligencji polskiej w Prusach Zachodnich ciekawie opisał Józef Borzyszkowski w jednym z podrozdziałów cytowanej wyżej monografii¹⁰⁹.

¹⁰⁸ I. Röskau-Rydel, *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918. Karierzy zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja*, Kraków 2011.

¹⁰⁹ J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska*, s. 173–188.

W opublikowanym kilka lat później artykule podjąłem próbę ukazania akulturacji i asymilacji polskiej inteligencji w zaborze pruskim na etapie zdobywania przez nią wykształcenia w niemieckich szkołach średnich i wyższych¹¹⁰. Warto tu przypomnieć, że w zaborze pruskim ludźmi zakulturyzowanymi byli nierzadko rekrutujący się w większości z inteligencji i okazujący gorący patriotyzm liderzy polskiego ruchu narodowego, co zresztą ułatwiało im skuteczne kierowanie tym ruchem. W ówczesnej prasie zachęcano ich co pewien czas do naśladowania niemieckich wzorów oraz do korzystania z niemieckich doświadczeń w pracy społecznej i życiu politycznym¹¹¹. W różnym stopniu akulturacji ulegali również polscy pracownicy umysłowi w pozostałych dwóch zaborach, zwłaszcza zatrudnieni na posadach państwowych. Ciekawe i czekające na zbadanie zagadnienie stanowi akulturacja przez biurokrację rosyjską lub austriacką. W Królestwie Polskim w okresie popowstaniowym, mimo postępującej rusyfikacji, na posadach średniego i niższego szczebla pracowało wielu polskich urzędników, którzy przejmowali rutynę, cechy, nawyki itd. rosyjskiej biurokracji. Podobny proces miał miejsce w spolszczonych sferach urzędniczych w autonomicznej Galicji, w których utrwały się cechy charakterystyczne dla austriackiej biurokracji.

Słabiej rozwijał się w pierwszych dwóch dekadach po przełomie polityczno-społecznym w 1899 r. drugi (obok historii społecznej) nurt badań nad polską inteligencją w okresie zaborów, obejmujący zagadnienia jej samowiedzy, świadomości społecznej, oblicza ideowego i orientacji tworzonych przez nią ugrupowań politycznych itd. Kilka tekstów z zakresu tej tematyki przyniósł wydany w 1991 r. ostatni tom serii wydawniczej *Inteligencja polska XIX i XX wieku*¹¹². W otwierającym tenże tom artykule Tomasz Kizwalter wykazał, na podstawie wnikliwej analizy wypowiedzi z przełomu XVIII i XIX w., że już u progu Księstwa Warszawskiego dostrzegano specyfikę i odrębność kondycji społecznej pracowników umysłowych, co zdaje się świadczyć o krystalizowaniu się wówczas pewnej wspólnoty ideowej inteligencji¹¹³. Poszerzając w nieco innym wymiarze perspektywę badawczą dziejów inteligencji, Andrzej Szwarc opisał w swoim artykule udział i rolę jej przedstawicieli w obozie ugody w zaborze rosyjskim, poszukującym porozumienia z rządem carskim¹¹⁴. Przedstawionymi

¹¹⁰ W. Molik, *Assimilation der polnischen Intelligenz im preußischen Teilungsgebiet durch Bildung 1871–1914*, „Archiv für Sozialgeschichte“ 1992, Bd. 32, s. 81–92.

¹¹¹ Szerzej na ten temat w: W. Molik, *Problem akulturacji na pograniczu polsko-niemieckim na przykładzie społeczeństwa polskiego w Poznańskim w XIX i XX wieku* [w:] *Pogranicze polsko-niemieckie. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. E. Włodarczyk, Szczecin 2001, s. 43–77.

¹¹² *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 6*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1991.

¹¹³ T. Kizwalter, *Początki inteligenckiej samoświadomości – między jakobinizmem a oświeconą zachowawczością (zarys problematyki)* [w:] tamże, s. 9–26.

¹¹⁴ A. Szwarc, *Obóz ugody a inteligencja (1864–1905)* [w:] tamże, s. 73–105.

w nim ustaleniami wzbogacił nie tylko obraz orientacji ugodowej, ale również odślonił mało wcześniej znany obszar aktywności „klasy umysłowej”. Mając na uwadze „niedocenianie” inteligencji polskiej w Poznańskim w literaturze historycznej, w swoim tekście starałem się z kolei udowodnić na podstawie analizy wypowiedzi samych inteligentów, że na przełomie XIX i XX w. stanowili oni w tej prowincji państwa pruskiego warstwę społeczną o zaawansowanym stopniu rozwoju samowiedzy¹¹⁵.

Deficyt publikacji poświęconych inteligenckim ugrupowaniom politycznym i ich programom wypełniła częściowo praca doktorska Macieja Janowskiego o sytuacji i rozterkach ideowych niewielkiego inteligenckiego ugrupowania liberalno-demokratycznego w autonomicznej Galicji, wydana pod tytułem w dużym stopniu nieadekwatnym do jej treści¹¹⁶. Demokraci galicyjscy reprezentowali bowiem nie tylko inteligencję, ale w większym jeszcze zakresie średnie i drobne mieszczaństwo. Rzadkim w polskim piśmiennictwie historycznym jej walorem jest kompetentne porównanie w niej na podstawie literatury obcojęzycznej programu demokratów galicyjskich z programami podobnych ugrupowań działających w monarchii naddunajskiej: liberałami austriackimi, węgierskimi i młodoczechami. M. Janowski ciekawie ukazał dylematy demokratów galicyjskich, współgranie w ich programie politycznym idei niepodległości z lojalnością wobec państwa austrowęgierskiego oraz wyjaśnił przyczyny utraty przez nich znaczenia na początku XX w. Trafnie zauważył, że odwołując się do uczuć i rozsądku, a nie do emocji i namiętności, nie umieli oni zorganizować masowej agitacji, nie dostrzegali europejskiego kryzysu liberalizmu, powstania i rozwoju masowych ruchów społecznych, zwłaszcza nacjonalizmu i socjalizmu.

Wypada tu też wspomnieć o pracy zbiorowej zawierającej teksty podważające tezę o oświeceniowo-pozytywistycznym, wielkomiejskim i laickim rodowodzie inteligencji polskiej oraz ukazujące chrześcijańskie inspiracje, przejawiające się w jej poglądach i działaniach¹¹⁷. Wywołują one uwagi polemiczne, których przedstawienie wymagałoby znacznego przekroczenia ram niniejszego, i tak już obszernego, artykułu.

Równoległe z ukazywaniem się scharakteryzowanych wyżej monografii i artykułów w Pracowni Dziejów Inteligencji Instytutu Historii PAN w Warszawie prowadzono od połowy lat dziewięćdziesiątych minionego stulecia pod kierunkiem Jerzego Jedlickiego badania i prace w celu syntetycznego opracowania

¹¹⁵ W. Molik, *Inteligencja polska w Poznańskim w świetle własnych opinii 1871–1914* [w:] tamże, s. 147–162.

¹¹⁶ M. Janowski, *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*, Warszawa 1996.

¹¹⁷ *Wybory wartości. Inteligencja polska u schyłku XIX i na początku XX wieku*, red. nauk. E. Reklajtis, Lublin 1996.

porozbiorowej historii polskiej inteligencji. Po kilkunastu latach uwięczone zostały one atrakcyjnie wydanym dziełem, którego trzy tomy wyszły kolejno spod piór Macieja Janowskiego, Jerzego Jedlickiego i Magdaleny Micińskiej¹¹⁸. Miało ono szeroką promocję i zostało wysoko ocenione w tygodnikach i prasie codziennej, nie doczekało się natomiast recenzji w najważniejszych czasopiśmie historycznych. Odniosłem się do niego krytycznie w opublikowanym przed ośmioma laty artykule, co umożliwia mi skrótowe przedstawienie tu zamieszczonych w nim uwag¹¹⁹. Warszawscy historycy uznali, że skoro historia społeczna straciła na atrakcyjności i zmieniły się klimaty umysłowe, nie będą opierać się nowym preferencjom teoretycznym, stylom myślenia i sposobom konstruowania narracji. Podczas pisania tomów towarzyszyły im atoli obawy, że ulegając sugestiom metodologów-narratywistów, zdevaluują „masywny bądź co bądź dorobek obiektywizującej historii społecznej”¹²⁰. Istotnie, w różnym stopniu (w najmniejszym J. Jedlicki, w największym M. Micińska) dorobek ten zbagatelizowali, ze szkodą dla przedstawionych zagadnień. Opublikowali tomy będące przykładem zwrotu historii społecznej ku historii kultury, ukazujące z perspektywy historii idei bardziej elitę inteligentką niż inteligencję zawodową. Przyznając się bez poczucia wstydu i z wewnętrznego przekonania do eklektyzmu, połączyli w swoich opowieściach różne perspektywy: historii społecznej z polityczną i psychologizującą, historii obyczajów z historią wiedzy, socjologii literatury z biografistyką. Głównym przedmiotem swojej „obserwacji nieuczestniczącej” uczynili środowisko, uważając, że jest ono „właściwą społeczną formą istnienia inteligencji”¹²¹. Charakterystyki inteligentkich środowisk są jednakże w poszczególnych tomach często fragmentaryczne i powierzchowne.

Przy „mózolnym pisaniu” tomów najwięcej trudności sprawiała warszawskim historykom konieczność decydowania, co nie jest w nich niezbędne i co można pominąć. Nie wymyślili uniwersalnej recepty: każdy(a) z nich „radził(a) sobie z tym jak umiał(a)”¹²². W rezultacie napisane przez nich dzieło „nie stanowi zwartej całości, z widoczną w poszczególnych tomach jedną osią narracji

¹¹⁸ *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*, red. J. Jedlicki (M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, J. Jedlicki, *Błędne koło 1832–1864*, M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*), Warszawa 2008.

¹¹⁹ *W kwestii syntezy dziejów inteligencji polskiej w okresie zaborów* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Olbracht-Prondzyński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016, s. 720–736, przedruk w: W. Molik, *Teksty wybrane. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Witoldowi Molikowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K.A. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 541–561.

¹²⁰ J. Jedlicki, *Przedmowa* [w:] M. Janowski, *Narodziny inteligencji*, s. 10.

¹²¹ Tamże, s. 19.

¹²² Tamże, s. 20.

i ciągłością wiodących wątków opowieści o porozbiorowych dziejach inteligencji polskiej. Otrzymaliśmy nie jedną książkę [...] w trzech częściach, lecz raczej trzy monografie, z których każda ma inną konstrukcję i inny rytm narracji¹²³. Walory i mankamenty poszczególnych tomów omówiłem w cytowanym artykule¹²⁴. Autorom syntez trudno uniknąć różnych potknięć, usterek i błędów faktograficznych. W zbyt dużej liczbie występują one jednakże w tomie pióra Magdaleny Micińskiej. Kilkadziesiąt z nich wskazał Henryk Markiewicz, „niezrównany erudyta o oku zoila”¹²⁵ w recenzji zamieszczonej w krakowskim czasopiśmie polonistycznym „Wielogłos”¹²⁶. Powołując się na informacje z przedmowy J. Jedlickiego, że poszczególne rozdziały były poddane „czujnemu i krytycznemu” osądowi na zebraniach Pracowni Inteligencji Polskiej Instytutu Historii PAN oraz że „całość recenzowali profesorowie Grażyna Borkowska, Tomasz Kizwalter, Włodzimierz Mędrzecki i Jerzy Zdrada”, konstatował z ubolewaniem: „wierzyć się nie chce, że nikt z tego szacownego grona nie zauważył” licznych w trzecim tomie błędów, braków i usterek¹²⁷.

Odnieść się również wypada do wydanej trzy lata później w polskim tłumaczeniu książki Denisa Sdviżkova o fenomenie ludzi wykształconych i warstwie inteligencji w perspektywie transnarodowej w czterech krajach dziewiętnastowiecznej Europy: Francji, Niemczech, Polsce i Rosji, wyróżniających się – jak twierdzi autor – szczególną intensywnością tradycji inteligenckiej, „zarówno w sferze społecznej (warstwy, środowiska), jak i kulturowej (koncepcje)”¹²⁸. Obiekt swoich rozważań rosyjski historyk opisał głównie funkcjonalnie. Wskutek zastosowania tej optyki wszystkie inteligenckie grupy zawodowe, poza duchowieństwem protestanckim, profesorami i literatami, a więc grupami kształtującymi dyskurs kulturowy w objętych badaniem krajach, są jednakże w narracji niemal niewidoczne. Książka Sdviżkova jest przykładem – podobnie jak trylogia warszawskich historyków – zwrotu historii społecznej ku historii kultury. Nie zawiera więc danych ilustrujących liczebność, pochodzenie społeczne, strukturę narodowościową, warunki bytowe itd. opisanych grup. Nie trzeba być zapalonym zwolennikiem kliometrii, aby odczuć to jako duży mankament. Omówienie rozdziałów poświęconych warstwom wykształconym we Francji,

¹²³ W. Molik, *W kwestii syntezy*, s. 552.

¹²⁴ Tamże, s. 552–558.

¹²⁵ J. Tazbir, *Długi romans z muzą Klio*, Warszawa 2007, s. 171.

¹²⁶ H. Markiewicz, *Dlaczego i dla kogo skumbrie w tomacie?*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2009, nr 1, s. 213–217.

¹²⁷ Tamże, s. 217.

¹²⁸ D. Sdviżkov, *Epoka inteligencji. Historia porównawcza warstwy wykształconej w Europie*, przekł. J. Górny, red. nauk. A. Kożuchowski, Warszawa 2011, s. 23–24 (tytuł oryginalny: *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg*, Göttingen 2006).

Niemczech i Rosji wymagałoby wykroczenia poza temat niniejszego artykułu. Ograniczę się zatem do oceny rozdziału dotyczącego polskiej inteligencji. Otóż Sdviżkow nie uwzględnił w nim odrębnych warunków kształtowania się i rozwoju „klasy umysłowej” w poszczególnych zaborach. W Poznańskim polska inteligencja była stosunkowo nieliczna, nie oznacza to jednak, że można poświęcić jej zaledwie trzy krótkie akapity. Szkoda, że autor nie zamieścił opisu unikatowego zjawiska kształtowania się tej warstwy społecznej w interakcji z pruską władzą państwową. Za znacznie poważniejszy błąd należy uznać jednakże niemal całkowite pominięcie inteligencji w Galicji, która w dobie autonomii odgrywała ważną rolę. Rozdział dotyczący polskiej inteligencji napisany został z perspektywy warszawocentrycznej, przez co nieobebranym w tematyce czytelnikom ukazuje mocno wypaczony obraz. Te krytyczne słowa kieruję nie tylko pod adresem autora, ale również polskich historyków, z którymi konsultował on swoją koncepcję książki podczas pobytu badawczego w Warszawie.

Rok 2010 można umownie przyjąć za kolejną – jak sądzę – cezurę w badaniach nad dziejami polskiej inteligencji w XIX i na początku XX w., które po ukazaniu się syntezy warszawskich historyków i mojej monografii o polskiej inteligencji w Poznańskim wyraźnie osłabły. Nie przyczyniło się do ich ożywienia poświęcone historii inteligencji sympozjum podczas XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie w 2014 r. Nie wygłoszono na nim referatów podsumowujących dotychczasowe i ukierunkowujących dalsze studia nad „klasą umysłową”. Niektóre z tych referatów ukazały się dopiero kilka lat później w czasopiśmie Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego¹²⁹. Niewiele spośród opublikowanych w ostatnich kilkunastu latach artykułów wzbogaciło lub uporządkowało dotychczasową wiedzę, jak artykuł Andrzeja Szwarca o kryteriach i granicach wewnętrznych w badaniach nad inteligencją polską w okresie porozbiorowym¹³⁰. Ciekawe spojrzenie na galicyjską inteligencję prowincjonalną dała Jadwiga Hoff w krótkim artykule, w którym sformułowała konkluzję, że począwszy od lat siedemdziesiątych XIX w., realizowała ona „strategię długofalową, legalną, a nawet ugodową, bo tego wymagały stojące przed nią zadania cywilizacyjne”¹³¹. Szkoda, że te nieliczne artykuły ukazują się w czasopismach regionalnych bądź pracach zbiorowych o niedużym nakładzie, co znacznie ogranicza ich recepcję.

¹²⁹ „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2018, t. 19.

¹³⁰ A. Szwarz, *Inteligencja i „warstwy oświecone”. O kryteriach i granicach wewnętrznych podziałów w badaniach nad inteligencją polską XIX i początku XX wieku* [w:] *Polska w XIX i XX wieku – społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban [i in.], Kielce 2013.

¹³¹ J. Hoff, *Inteligencja galicyjska – niepokorna czy lojalna?*, „Rocznik Przemyski” 2010, t. XLVI, z. 4, s. 58.

Spśród grup zawodowych wchodzących w skład inteligencji zainteresowanie głównie historyków szkolnictwa i oświaty nadal przyciągali nauczyciele. Adam Massalski swoje wieloletnie badania nad nauczycielami szkół średnich w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym uwieńczył solidnie udokumentowaną książką, której długi tytuł budzi zastrzeżenia¹³². Autor wprowadził do niego mało precyzyjne pojęcie szkoły średniej, którego wówczas w Królestwie raczej nie używano. W konstrukcji książki zastosował prosty podział, opisując w kolejnych rozdziałach nauczycieli według przedmiotów nauczania i typów szkoły, obniżając jej przydatność do badań porównawczych. Do rąk czytelników oddał bardziej bogate w informacje faktograficzne kompendium niż problemową monografię, ukazującą całościowo i przejrzyście zmiany w liczebności, pochodzeniu społecznym, strukturze wyznaniowej, poziomie wykształcenia, karierach zawodowych i warunkach pracy objętych narracją nauczycieli. Pod względem problemowym znacznie lepiej wywiązała się z podjętego zadania Ewa Kula w książce o nauczycielach rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w okresie od rozpoczęcia wdrażania reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego w 1862 r. do wprowadzenia w życie jedenaście lat później przez ministra oświaty Dmitrija Tołstoja ustawy zrównującej system szkolny w Królestwie z obowiązującym w całym Cesarstwie Rosyjskim¹³³. Na podstawie licznych i sumiennie wykorzystanych źródeł archiwalnych i drukowanych ukazała w nowym świetle kierunki polityki kadrowej realizowanej wśród nauczycieli szkół średnich na terenie Królestwa Polskiego w latach 1862–1873, a następnie opisała wyczerpująco ich strukturę wyznaniową, wykształcenie, pochodzenie społeczne, przebieg karier zawodowych, sytuację materialną i praktyczną działalność pedagogiczną. Ciekawie scharakteryzowała konsekwentne dążenie rosyjskich władz oświatowych do odpolaczania środowiska nauczycielskiego oraz liczne przechodzenie nauczycieli z wyznania rzymskokatolickiego na prawosławne dla zapewnienia stabilności kariery zawodowej.

Wiele lat badaniom nad kadrami kierowniczą państwowych i prywatnych gimnazjów galicyjskich poświęcił również Tadeusz Ochenduszko, a ich wyniki przedstawił w dwóch wzajemnie uzupełniających się książkach¹³⁴. Pierwsza z nich jest słownikiem biograficznym przełożonych galicyjskich ogólnokształcących szkół średnich, a druga próbą nakreślenia ich portretu zbiorowego na

¹³² A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich męskich rządowych w Królestwie Polskim w latach 1833–1862*, Warszawa 2012.

¹³³ E. Kula, *Opera et studio. Wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862–1873*, Kielce 2012.

¹³⁴ T. Ochenduszko, *Leksykon kadry kierowniczej gimnazjów galicyjskich w okresie autonomii*, Rzeszów 2015; tenże, *Kadra kierownicza gimnazjów galicyjskich w okresie autonomii*, Rzeszów 2015.

podstawie obszernego wyboru źródeł drukowanych, głównie sprawozdań dyrekcji poszczególnych gimnazjów. Znacznie zyskałaby ona, gdyby autor wykorzystał również materiały archiwalne oraz w większym zakresie ówczesną prasę i pamiętniki. Uwagę zwraca jednakże przede wszystkim brak czytania autora, pominięcie przezeń podstawowych prac poświęconych dziejom szkolnictwa galicyjskiego. Mimo wskazanych niedostatków monografia T. Ochenduszki przyniosła dość pełną charakterystykę kadry kierowniczej galicyjskich gimnazjów na podstawie wybranych kryteriów: miejsca urodzenia, pochodzenia społecznego, wyznania, narodowości, wykształcenia, a także mniej oczywistych, jak nauczane przedmioty, czas pracy w zawodzie i długość życia. Na szerokim zasobie źródeł archiwalnych, głównie proveniencji kościelnej i z obszaru diecezji krakowskiej, oparł natomiast Czesław Chrząszcz swoją monografię o katechetach szkół średnich w autonomicznej Galicji¹³⁵. Nosi ona nieprecyzyjny tytuł, autor omawia bowiem tylko działalność katechetów rzymskokatolickich, pomijając katechetów greckokatolickich, ważnych zwłaszcza w Galicji Wschodniej. Wnikliwe wykorzystanie źródeł umożliwiło autorowi zasługujące na uznanie odтворzenie pracy katechetów, ich rozwoju liczebnego, poziomu wykształcenia, praw i obowiązków w świetle ustaw szkolnych i przepisów kościelnych, statusu służbowego oraz misji nauczania, wychowywania i „uświęcania” uczniów. Co więcej, opisał również niedostateczne przygotowanie dydaktyczne i niewłaściwe podejście do obowiązków szkolnych dużej części katechetów, które powodowało, że wielu gimnazjalistów traktowało praktyki religijne jako swoistego rodzaju przymus i nie umacniało się w wierze.

Nadal nie obejmowano badaniami i nie poświęcano osobnych publikacji nauczycielom gimnazjów klasycznych i realnych oraz seminariów nauczycielskich w zaborze pruskim. Dysproporcję te częściowo niweluje moja monografia o inteligencji polskiej w Poznańskim, w której ukazałem zmiany w stanie liczebnym, pochodzeniu społecznym oraz wykształceniu ogólnym i zawodowym nauczycieli polskiej narodowości¹³⁶.

Dzięki przedsiębiorczości, innowacyjności i pracowitości historyków Artura Górkę, Krzysztofa Latawca, Jarosława Krajka i innych z Instytutu Historii UMCS w Lublinie w ostatnich kilkunastu latach nastąpił ogromny postęp w badaniach nad rosyjską biurokracją w Królestwie Polskim, zwłaszcza w okresie popowstaniowym. Wymienieni historycy zorganizowali kilkanaście międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych dziejom biurokracji, od trzeciego sympozjum także z licznym udziałem historyków rosyjskich, ukraińskich i białoruskich. Wygłoszono na nich kilkaset referatów dotyczących różnych ka-

¹³⁵ C. Chrząszcz, *Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918*, Kraków 2014.

¹³⁶ W. Molik, *Inteligencja polska*, s. 228–231, 284–286, 376–381.

tegorii i grup urzędników w czasach nowożytnych oraz w XIX i XX w., które opublikowane zostały w jedenastu tomach pokonferencyjnych¹³⁷. Zaslugują one na osobny artykuł recenzyjny. Historycy lubelscy przeprowadzili ponadto rozległe i bardzo szczegółowe kwerendy źródłowe w kilkudziesięciu krajowych i zagranicznych archiwach i bibliotekach, które zaowocowały kilkoma cennymi wydawnictwami. Artur Górak i Krzysztof Latawiec opublikowali *Słownik* zawierający 195 biogramów gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim w latach 1867–1918, opracowanych według jednolitego wzoru na podstawie danych pozyskanych z archiwów polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich oraz licznych druków urzędowych¹³⁸. W ich opracowaniu wydany został też wartościowy tom poświęcony rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim¹³⁹. Wreszcie niedawno pojawiło się na rynku księgarskim opracowane przez lubelskich historyków trzytomowe dzieło o administracji celnej w Królestwie Polskim¹⁴⁰. Wymienione publikacje poszerzyły w szerokim zakresie wiedzę o funkcjonowaniu i odpalczaniu poszczególnych struktur rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim oraz przyniosły odpowiedź na pytanie: jacy urzędnicy realizowali politykę Petersburga mającą na celu jego pełną unifikację z Cesarstwem Rosyjskim. W odniesieniu do niemieckiej administracji w Poznańskim odpowiedzi na podobny katalog pytań udzieliła znakomita monografia Christiana Myschora, która ciekawymi analizami komparatystycznymi wniosła znaczący wkład do badań nad warstwą urzędniczą nie tylko w tej prowincji państwa pruskiego, ale także w całym Cesarstwie Niemieckim¹⁴¹. Autor obalił dominujący w polskiej i niemieckiej historiografii pogląd, że polityka polska rządu pruskiego była najważniejszym czynnikiem determinującym kariery i postępowanie wyższych urzędników w Poznańskim. Na tym tle doskwiera brak gruntownych opracowań poświęconych urzędnikom różnych kategorii w Galicji. Ze względu na dużą liczebność (stanowili najliczniejszą grupę inteligencji) i rolę, jaką oni odegrali, także w Drugiej Rzeczypospolitej, ta dotkliwie odczuwana luka w historiografii powinna zostać wypełniona w pierwszej kolejności.

Wśród badaczy dziejów polskiej inteligencji w okresie zaborów do najbardziej spornych należy kwestia przynależności do niej duchowieństwa. Za

¹³⁷ *Dzieje biurokracji*, t. I–XI, red. A. Górak [i in.], Lublin 2008–2020.

¹³⁸ A. Górak, K. Latawiec, *Słownik gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim 1867–1918*, Lublin 2015.

¹³⁹ *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, oprac. A. Górak, K. Latawiec, Lublin 2015.

¹⁴⁰ *Administracja celna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, t. I–III, oprac. K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, Lublin 2023.

¹⁴¹ C. Myschor, *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)*, Poznań 2014.

wskazane uznałem przeto przedstawienie stanowisk zajmowanych przez nich w tej kwestii i następnie osobne charakteryzowanie poświęconych mu publikacji. Stefan Kieniewicz już przed prawie osiemdziesięcioma laty sformułował pogląd, że kler „dzięki swojej hierarchii, celibatowi, stanowił zawsze w rzeczy umysłowo pracujących grupę zamkniętą w sobie i na kształtowanie się warstwy inteligenckiej nie wywierającej wpływu”¹⁴². Autorki prac dotyczących inteligencji Warszawy: Janina Leskiewiczowa i później Janina Żurawicka, uwzględniły duchowieństwo – choć w różnym stopniu – jako jej integralną część. Natomiast Ryszarda Czepulis-Rastenis w swojej klasycznej monografii kler katolicki pominęła w toku postępowania badawczego i uwzględniła tylko w zestawieniu statystycznym dla zilustrowania liczebności różnych grup pracowników umysłowych. Uznała bowiem, że stanowiąc zbiorowość odrębną i zamkniętą, wymagały on oddzielnego opracowania¹⁴³. W wydanej kilka lat później rozprawie doktorskiej włączyłem z kolei duchowieństwo katolickie do inteligencji polskiej w Poznaniu, powołując się na jego specyficzną rolę i cechy (wyższy poziom wykształcenia i silniejsze więzi z innymi inteligenckimi grupami zawodowymi niż w Królestwie Polskim i Galicji)¹⁴⁴. Podobnie postąpił w swojej książce Józef Borzyszkowski, uznając duchowieństwo za „najważniejszą grupę polskiej inteligencji” w Prusach Zachodnich¹⁴⁵. Dużo miejsca klerowi katolickiemu poświęciła również Irena Homola w monografii o inteligencji krakowskiej, uważając, iż w okresie autonomii spełniał on warunki pozwalające zaliczyć go do tej warstwy społecznej¹⁴⁶. Można zatem powiedzieć, że badacze dziejów inteligencji w zaborach pruskim i austriackim uznają przynależność do niej kleru katolickiego. Natomiast dla badaczy „klasy umysłowej” w zaborze rosyjskim stało się – jak zauważył Andrzej Szwarz – prawie regułą jego pomijanie¹⁴⁷. To pomijanie duchowieństwa uzasadnia w dużym stopniu jego niski poziom wykształcenia. Wiejski ksiądz w Królestwie Polskim skutkiem słabej edukacji w seminariach miał raczej marne horyzonty myślowe.

Odizolowane od ogółu inteligencji były natomiast w różnym stopniu zgromadzenia zakonne, a ich korporacyjność miała większy wymiar niż duchowieństwa świeckiego. Losy i kasaty zakonów w poszczególnych zaborach stanowią odrębny temat, badany w szerokim zakresie również przez samych zakonników, zwłaszcza zgromadzeń franciszkańskich, a poświęcona im literatura historyczna jest obszerna. Jej omówienie wymagałoby znacznego wykroczenia poza ramy

¹⁴² S. Kieniewicz, *Rodowód inteligencji polskiej*, „Tygodnik Powszechny” 1946, nr 15.

¹⁴³ R. Czepulis-Rastenis, „*Klasa umysłowa*”, s. 66.

¹⁴⁴ W. Molik, *Kształtowanie się inteligencji*, s. 60.

¹⁴⁵ J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska*, s. 49.

¹⁴⁶ I. Homola, „*Kwiat społeczeństwa...*”, s. 147.

¹⁴⁷ A. Szwarz, *Inteligencja i „warstwy oświecone”*, s. 154.

objętościowe niniejszego artykułu i nie byłoby uzasadnione pod względem merytorycznym.

W ramach badań nad strukturami społecznymi w Królestwie Polskim kler katolicki stał się tematem zainteresowania historyków już w latach sześćdziesiątych minionego stulecia. W pracach zespołu prowadzonego przez Witolda Kulę w Instytucie Historii PAN w Warszawie uczestniczył wówczas Stanisław Litak z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, który swoje badania uwieńczył solidnym studium ukazującym pochodzenie terytorialne i stanowe, strukturę wewnętrzną, wykształcenie i drogi awansu duchowieństwa diecezji lubelskiej w okresie międzypowstaniowym¹⁴⁸. Nieco później z metodami badawczymi Pracowni Badań Struktur Społecznych zapoznał się ksiądz Daniel Olszewski podczas przygotowywania pracy doktorskiej poświęconej duchowieństwu w części diecezji krakowskiej w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym. W opublikowanej w 1974 r. jej skróconej wersji, rozszerzając katalog pytań badawczych, ukazał rekrutację terytorialną, pochodzenie stanowe, wykształcenie i uwarunkowania kariery kościelnej duchownych tej diecezji w latach 1835–1864 (ukazem z 22 marca 1842 r. car Mikołaj I zmienił jej nazwę z krakowskiej na kielecko-krakowską)¹⁴⁹. Oba omówione krótko artykuły miały charakter sondażowy, ich autorzy starali się udzielić odpowiedzi na podstawowe wówczas pytania dla badaczy struktur społecznych: czy z równością wszystkich stanów wobec prawa szła w parze równość szans życiowych, czy – i na ile – zanikał związek korelacyjny między układem stanowym a układem pozycji społecznych. Na podstawie wnikliwie wykorzystanych akt konsystorskich pokazali, że w Kościele polskim pierwszej połowy XIX w. przetrwały zasadnicze elementy struktur społecznych z okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej. W ramach tych struktur zarysował się jednak wówczas „głęboki kryzys wewnętrzny, będący następstwem postępujących szybko przemian społecznych i gospodarczych i pozostających w ścisłej łączności ze złożonym wielopłaszczyznowym procesem likwidowania stosunków feudalnych”¹⁵⁰.

Następne lata nie przyniosły niestety podobnych studiów dotyczących struktury społecznej duchowieństwa w innych diecezjach Królestwa Polskiego. Jedynie D. Olszewski kontynuował swoje badania, rozszerzając ich zakres na problematykę socjoreligijną. Dwanaście lat po uzyskaniu doktoratu opubliko-

¹⁴⁸ S. Litak, *Duchowieństwo diecezji lubelskiej w okresie międzypowstaniowym (1835–1864)* [w:] *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. III, red. W. Kula, Warszawa 1968, s. 89–164.

¹⁴⁹ D. Olszewski, *Struktura społeczna duchowieństwa diecezji kielecko-krakowskiej (1835–1864)* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. VI, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974, s. 129–183.

¹⁵⁰ Tamże, s. 181.

wał nowatorską monografię o przemianach społeczno-religijnych w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w., w której obszernie scharakteryzował kler (jego liczebność, pochodzenie terytorialne i stanowe, drogi karier kościelnych, wykształcenie przedseminaryjne i teologiczne oraz działalność duszpasterską), głównie na przykładzie diecezji kielecko-krakowskiej, dla której akta konsystorza w przeciwieństwie do innych diecezji zachowały się prawie w całości¹⁵¹. Dobrze wykorzystał zagraniczne wyjazdy stypendialne dla zapoznania się z francuską literaturą dotyczącą historii religii w XIX stuleciu, co okazało się przydatne do postawienia i udzielenia odpowiedzi na szereg ważnych pytań dotyczących przemian społeczno-religijnych w Królestwie Polskim na tle zachodnioeuropejskim i specyfiki polskiego katolicyzmu. Książka D. Olszewskiego nie jest wolna jednakże od pewnych mankamentów. Brak w niej m.in. wykazu wykorzystanych źródeł archiwalnych i przypisów w niektórych częściach, np. w podrozdziale o liczebności kleru. Trudno dociec, z jakich źródeł lub publikacji autor zaczerpnął podane w nim informacje liczbowe.

Równocześnie badania nad duchowieństwem katolickim w Wielkopolsce, „rozumianej w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego”, prowadził ksiądz Lech Bystrzycki z diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej. Objął nimi w szerokim zakresie zespoły akt władz kościelnych i pruskich przechowywane w archiwach polskich i niemieckich oraz liczne źródła drukowane, a ich wyniki przedstawił w obszernej pracy habilitacyjnej¹⁵². We wstępie podkreślił, że przedmiotem rozważań w niej „jest wyłącznie polskie duchowieństwo”¹⁵³. Nie opisał jednakże zastosowanych metod badawczych i kryteriów kwalifikowania księży do polskiej lub niemieckiej grupy narodowej. Znaczna część przedstawionych przezeń ustaleń kwantytatywnych wzbudza więc zastrzeżenia i jest trudna do zweryfikowania, jak na przykład dane szacunkowe, że księża pochodzenia niemieckiego stanowili „od 10 do 15% ogółu duchowieństwa katolickiego prowincji poznańskiej”¹⁵⁴. Mimo niedokładności i różnych braków książka L. Bystrzyckiego znacznie poszerzyła wiedzę o klerze archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1815–1918, jego liczebności, pochodzeniu stanowym i społecznym, edukacji przedseminaryjnej, seminaryjnej, akademickiej, doksztalcaniu się, strukturze hierarchicznej, uposażeniu, działalności narodowo-politycznej, oświatowej, naukowej i udziale w życiu społeczno-gospodarczym. Mniej więc w tym samym czasie duchowieństwo sąsiedniej diecezji chełmińskiej sta-

¹⁵¹ D. Olszewski, *Przemiany społeczno-religijne w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Analiza środowiska diecezjalnego*, Lublin 1984.

¹⁵² L. Bystrzycki, *Duchowieństwo polskie Kościoła Rzymskokatolickiego w Wielkopolsce w latach 1815–1918*, Koszalin 1986.

¹⁵³ Tamże, s. 3.

¹⁵⁴ Tamże, s. 66.

ło się przedmiotem badań księdza Henryka Mrossa, długoletniego proboszcza w Osielsku pod Bydgoszczą. Z dala od archiwów i bibliotek naukowych i przy braku akt personalnych, które spłonęły w 1945 r. w Pelplinie, stworzył tam na marginesie pracy duszpasterskiej liczący około 1200 życiorysów cenny słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej, nieprzeznaczony do druku i wydany, dzięki namowom przyjaciół, dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych minionego stulecia¹⁵⁵. Szkoda, że swoich żmudnych badań nie uwieńczył planowaną pracą doktorską. W ramach szerszego programu badawczego dotyczącego inteligencji polskiej w Prusach Zachodnich Józef Borzyszkowski opublikował natomiast wspomniany wyżej artykuł o rodowodzie społecznym duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w.¹⁵⁶

Większość monografii i artykułów poświęconych duchowieństwu katolickiemu poszczególnych diecezji, nie tylko w okresie zaborów, ale przede wszystkim w dwudziestoleciu międzywojennym, wyszła spod piór samych księży, wśród których dominuje pogląd, że historią kleru w zasadzie powinni zajmować się wyłącznie historycy w sutannach. „Śledząc publikacje dotyczące duchowieństwa w XIX i XX w. – konstatuje Krzysztof Lewalski – można odnieść wrażenie, że badania poświęcone tej problematyce są domeną historyków w koloratkach i jest to w pewnym sensie zjawisko naturalne i zrozumiałe. Niemniej, opierając się na własnym doświadczeniu i obserwacji poczynionej podczas kwerend w archiwach kościelnych, dostrzegam pewną przewagę duchownych historyków w dostępie do źródeł spoczywających w tychże archiwach. Wydaje się, że po części wynika to ze środowiskowego przekonania, że rzeczoną materię tak naprawdę w pełni może zrozumieć tylko duchowny. Przeniesienie tego sposobu myślenia na grunt badawczy znajduje odzwierciedlenie w niechęci wobec świeckich badaczy¹⁵⁷. Podobny pogląd wyraził dwie dekady wcześniej ks. Zygmunt Zieliński, którego zdaniem duchowieństwa ze względu na jego specyfikę nie można traktować tak, jak każdej innej grupy zawodowej. Do badania kleru i historii Kościoła niezbędna jest wiedza teologiczna. Niezależnie od systemu religijnego stanowił on bowiem grupę bardzo hermetyczną i przenoszenie nań „metod odpowiednich dla innych środowisk prowadzi automatycznie do błędu¹⁵⁸. Sytuacja jest – jak sądzę – bardziej złożona. Brak wiedzy teologicznej utrudnia lub uniemożliwia

¹⁵⁵ Ks. H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995.

¹⁵⁶ Zob. przypis 31.

¹⁵⁷ K. Lewalski, *O sztuce uprawiania historii Kościoła [w:] Między wolnością a zniewoleniem. Wartości w historiografii polskiej i środkowoeuropejskiej od końca XVIII do początku XXI wieku*, red. nauk. B. Klasa i L. Zaskilniak, Gdańsk 2020, s. 242.

¹⁵⁸ Z. Zieliński, *Przedmowa [w:] B. Stanaszek, Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918–1939*, Lublin 1999, s. 23.

historykom świeckim zinterpretowanie procesów i wydarzeń szczególnie z historii Kościoła (mniej duchowieństwa), a prace historyków w koloratkach nie są pozbawione ujęć apologetycznych oraz różnych braków i mankamentów.

Po przełomie społeczno-politycznym zainteresowania historyków klerem katolickim w kresie zaborów owocowały głównie artykułami ukazującymi jego kształcenie w seminariach duchownych, uposażenie, świat wartości, życie na plebanii itd., których nie sposób tutaj omówić ze względu na i tak już przekroczone ramy objętościowe niniejszego artykułu. Opracowano i wydano też wiele monografii i artykułów poświęconych zasłużonym biskupom i księżom oraz kilka przydatnych dla badań słowników biograficznych kapłanów poszczególnych diecezji¹⁵⁹. Podobnie jak w poprzednim okresie opublikowano niewiele monografii ukazujących portrety zbiorowe duchowieństwa poszczególnych diecezji, ważnych i przydatnych w badaniach nad dziejami inteligencji. Na rynku księgarskim pojawiły się tylko dwie takie monografie, obie dotyczące kleru katolickiego w Galicji. Ksiądz Marek Łabuz podjął się opisanie duchowieństwa diecezji tarnowskiej na przełomie XIX i XX w. Pełniąc funkcję wikariusza kolejno w kilku parafiach i następnie proboszcza w Radgoszczy, miał ograniczone możliwości prowadzenia badań, zwłaszcza archiwalnych. W niełatwych warunkach napisał obszerną pracę (776 ss.), opublikowaną przez Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, w której na podstawie akt kościelnych, głównie z Archiwum Diecezji w Tarnowie, ukazał liczebność, strukturę wiekową, pochodzenie terytorialne i społeczne, rozwarstwienie hierarchiczne, „wizerunek intelektualny i ascetyczny” oraz religijno-społeczną rolę kleru tejże diecezji¹⁶⁰. Książka M. Łabuza zaopatrzona jest w mnóstwo ujęć tabelarycznych, wykresów, map i wykaz księży pochodzących z diecezji tarnowskiej w latach 1886–1918 z informacjami o dacie i miejscu urodzenia, imieniu i zawodzie ojca, ukończonym gimnazjum, dacie święcenia i dacie zgonu każdego kapłana. Mimo walorów poznawczych zawiera jednak też dużo błędów, potknięć i nieścisłości¹⁶¹.

Druuga monografia poświęcona rzymskokatolickiemu duchowieństwu krakowskiemu w latach 1795–1918 wyszła spod pióra Anny Szczerby, nauczycielki historii w Liceum Ogólnokształcącym w Suchej Beskidzkiej¹⁶². Powstała na

¹⁵⁹ *Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894–1919. Słownik biograficzny*, t. I: A–H, Gniezno 1993, t. II: I–O, Gniezno 2007, t. III: P–S, Gniezno 2008, t. IV: Ś–Z, Gniezno 2009; *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996; A. Nowak, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786–1985*, t. 1–4, Tarnów 1999–2004; M. Gawlik, J. Szczepaniak, *Księża katecheci Diecezji Krakowskiej 1880–1939*, t. I: *Słownik biograficzny*, Kraków 2000.

¹⁶⁰ M. Łabuz, *Duchowieństwo diecezji tarnowskiej w latach 1886–1918*, Tarnów 2007.

¹⁶¹ Część z nich wykazał Piotr Mercik w recenzji książki M. Łabuza opublikowanej w „Studiach Historycznych” 2009, z. 2, s. 178–180.

¹⁶² A. Szczerba, *Duchowieństwo krakowskie w latach 1795–1918*, Kraków 2017.

podstawie rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. Juliana Dybca i obronionej na Uniwersytecie Jagiellońskim w 2014 r. Duchowieństwo krakowskie zasługiwało niewątpliwie na zbadanie w pierwszej kolejności. W okresie autonomii Kraków stał się bowiem najlepiej rozwiniętym ośrodkiem życia religijnego kraju podzielonego zaborami. Podstawa źródłowa książki jest bogata i różnorodna. Składają się na nią dokumenty z siedmiu archiwów (wyłącznie polskich) i liczne źródła drukowane. Autorka nie dotarła do lwowskich i wiedeńskich zasobów archiwalnych, co niewątpliwie ubogaciłoby pracę. Zastosowała problemowo-chronologiczny układ treści, w przypadku podjętego tematu najbardziej odpowiedni. W rozdziale pierwszym przedstawiła syntetycznie organizację terytorialną diecezji krakowskiej w latach 1795–1918 oraz następnie strukturę krakowskiego duchowieństwa świeckiego, jego liczebność, pochodzenie społeczne i terytorialne, wykształcenie, sytuację materialną oraz ścieżki karier. W rozdziale drugim opisała dwa charakterystyczne obszary aktywności kleru: działalność duszpasterską i społeczno-charytatywną oraz jego siłę oddziaływania na mieszkańców Krakowa i więzi łączące ich z Kościołem. Rozdział trzeci poświęciła scharakteryzowaniu postaw duchownych wobec ważnych wydarzeń narodowych, społecznych i politycznych, a w rozdziale czwartym omówiła obszernie twórczość intelektualną krakowskich księży, ich pisarskie dokonania na gruncie naukowym i kulturalnym, pracę na uniwersytecie i w innych placówkach naukowych. Wreszcie w ostatnim rozdziale odmalowała – jak pisze – „oczami pamiętnikarskich wspomnień szeroką gamę charakterów, indywidualności duchownych okresu niewoli narodowej”. Książka A. Szczerby na tle innych monografii poświęconych duchowieństwu wyróżnia się szerokim zakresem chronologicznym i rzeczowym, czego skutkiem są dysproporcje w narracji i inne mankamenty. Mimo podziału na stosunkowo wąskie tematycznie podrozdziały występują w niej dość często powtórzenia. Autorka omawia zagadnienia, które zasygnalizowała już wcześniej. Lepszym rozwiązaniem byłoby zastąpienie rozdrobnionych wątków omówieniami zwartych w bloki zagadnień. Brak usystematyzowania omawianych problemów sprawia, że książka jest tak obszerna (liczy aż 866 stron). Mimo wskazanych niedostatków kompetentnie wzbogaciła i usystematyzowała ona wiedzę o duchowieństwie krakowskim w ważnym okresie jego funkcjonowania, jakim były zabory. Niewątpliwym jej walorem jest aneks, zawierający informacje biograficzne o zdecydowanej większości księży, mieszkających i przebywających w tym okresie na terenie Krakowa.

Do długo zaniedbywanych należała ciekawa problematyka życia codziennego duchowieństwa katolickiego w XIX i XX w. Dopiero w ostatnich kilkunastu latach stała się ona przedmiotem badań kilku historyków, zwłaszcza Krzysztofa Lewalskiego i Piotra Szkutnika, głównie na obszarze Królestwa Polskiego. K. Lewalski wyniki swoich badań nad życiem prywatnym kleru przedstawiał

początkowo w licznych artykułach¹⁶³. Był ponadto z Anną Łysiak-Łątkowską redaktorem książki *Duchowni na plebanii i w drodze...*, zawierającej oprócz wstępu dziewięć artykułów ukazujących zaakcentowane w jej tytule dwa obszary aktywności księży (w tym cztery dotyczące obszaru Pomorza Nadwiślańskiego, kolejne trzy odnoszące się do Kielc, Krakowa i ogólnie ziem polskich oraz dwa poświęcone podróżom duchownych do Francji i Ziemi Świętej) w okresie od końca XVIII do połowy XX w.¹⁶⁴ Większość artykułów ma charakter przyczynkarski i nie wydaje się konieczne ich tutaj prezentowanie. Warto krótko omówić natomiast artykuł programowy K. Lewalskiego. Po zreferowaniu podejścia historyków do badań nad historią życia codziennego i jego zdefiniowaniu oraz wyliczeniu źródeł do badań życia codziennego księży autor zwraca w nim uwagę na konieczność weryfikacji bipolarnego spojrzenia na duchowieństwo w określaniu jego postaw, dostrzeżenia jego ułomności, jednak bez ich subiektywnego demonizowania¹⁶⁵. Podkreśla też, że studia poświęcone życiu codziennemu ukazują nowe horyzonty i perspektywy badań nad duchowieństwem.

Swoje długie i szerokie badania Krzysztof Lewalski uwieńczył monografią o życiu codziennym duchowieństwa katolickiego na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.¹⁶⁶ Dla opracowania podjętego tematu zebrał imponującą ilość materiałów źródłowych. Wykazując się dużą determinacją, pokonał przeszkody w dotarciu do źródeł proveniencji kościelnej, trudno dostępnych dla osób świeckich. Wykorzystał materiały przechowywane w dziesięciu archiwach (archi)diecezjalnych, które uzupełnił dokumentacją z bibliotek seminaryjnych i archiwów państwowych. Ponadto sięgnął do licznych dzienników, pamiętników i literatury pastoralnej. W ośmiu rozdziałach książki, posługując się umiejętnie w ich tytułach cytatami źródłowymi, usiłuje poznać, zrozumieć

¹⁶³ K. Lewalski, *Na plebanii na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w.*, red. Z. Opacki, D. Plaza-Opacka, Gdańsk 2008, s. 163–170; tenże, *Dixit laicus clero numquam tibi amicus aro: czyli o relacjach świata duchownych (rzymskokatolickich) ze światem świeckich na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Duchowieństwo i laicy*, red. A. Wałkowski, Warszawa 2010, s. 165–176; tenże, *Ksiądz i kobieta. Obrazy z XVIII, XIX i XX wieku*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2012, nr 3, s. 59–78; tenże, „*Szatan [...] nawet przez brzydką niewiastę potrafi usidlić kapłana*”. *O kobietach z perspektywy pasterzy dusz (XIX/XX w.)*. *Zarys problematyki* [w:] *Portret kobiety – Polki w realiach epoki*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014, s. 187–201; tenże, *Inwentarz mienia – źródło do badań nad majątkiem osobistym duchowieństwa w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” (dalej KHKM) 2017, R. 65, nr 2, s. 257–266.

¹⁶⁴ *Duchowni na plebanii i w drodze. Konteksty codzienności i interpretacje historyczne*, red. K. Lewalski, A. Łysiak-Łątkowska, Gdańsk 2015.

¹⁶⁵ K. Lewalski, *Życie codzienne duchowieństwa w XIX w. – droga do odheroizowania, trywializacji czy obiektywizacji obrazu grupy?* [w:] tamże, s. 12–55.

¹⁶⁶ K. Lewalski, *Odsłony codzienności. Rzymskokatolickie duchowieństwo parafialne na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2019.

i następnie opisać wybrane aspekty życia codziennego prowincjonalnego duchowieństwa w różnych kontekstach i powiązaniach z wieloma dziedzinami życia. Ukazuje jego złożone relacje ze światem świeckich, układy rodzinne, kontakty z kobietami, formy spędzania wolnego czasu i materialne podstawy bytowania. Można powiedzieć, że o wiejskich księżach w Królestwie Polskim pisze z pewną dozą sympatii, przykrytą starannie rygiem warsztatu naukowego, unikając wpisania swych rozważań w ujęcia hagiograficzne, postrzegające duchownych katolickich czasów zaborów jako męczenników wiary i niezłomnych strażników narodowej tradycji. Wypada podkreślić, że w książce K. Lewalskiego wyraźnie dominuje pejzaż wiejski. Nie dowiadujemy się z niej, czy tryb życia codziennego proboszczów rezydujących w zapadłych wsiach, miasteczkach czy średnich miastach Królestwa Polskiego był zasadniczo różny od codzienności księży wykonujących pracę duszpasterską w parafiach warszawskich. Z narracji autora wyłania się ciekawy typ społeczno-osobowościowy księdza na królewickiej prowincji, starającego się podnieść lub utrzymać swój status społeczno-majątkowy, w niewielkim stopniu aspirującego do roli przywódcy wspólnoty ponadlokalnej, mającego skutkiem słabego wykształcenia w seminarium raczej wąskie horyzonty myślowe, zamkniętego na ogół w świecie prywatnych spraw gospodarskich, wrośniętego w konserwatywny świat ziemiańskiego stylu życia i rozrywek (polowania, gry w karty), niestroniącego od alkoholu i papierosów, nawiązującego niekiedy wskutek dotkliwego odczuwania samotności bliższe relacje z kobietami. Zagadnienia przedstawione w pracy K. Lewalskiego uzupełniają egzemplifikacyjnie artykuły wymienionego wyżej Piotra Szkutnika, oparte na wnikliwej analizie akt dziekańskich i parafialnych¹⁶⁷.

W kilku zdaniach należy odnieść się też do podręcznika księdza Jerzego Myszora o duchowieństwie katolickim na Śląsku, będącego owocem wykładów, które autor prowadził przez kilka lat na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach¹⁶⁸. Zakresem chronologicznym obejmuje on długi okres (aż 173 lat) od podstępnego zdobycia Śląska przez Fryderyka Wielkiego do wybuchu pierwszej wojny światowej, czego skutkiem są liczne luki w narracji. Nie jest to książka dająca pełną charakterystykę śląskiego kleru, jego pochodzenia terytorialnego i społecznego, struktury narodowościowej itd. Zgodnie z podtytułem autor opisuje wybiórczo głównie jego działalność dusz-

¹⁶⁷ P. Szkutnik, *Siedziby dziekanów dekanatu brzeźnickiego w diecezji kujawsko-pomorskiej w XIX w.*, KHKM 2011, R. 59, z. 2, s. 167–181; tenże, *Ksiądz i gospodyni. „Nieprzyzwoite porozumienie” w dziewiętnastowiecznej plebanii (wybrane przykłady z terenu oficjalu piotrkowskiego)*, KHKM 2013, R. 81, z. 4, s. 581–589; tenże, *Pensja dziekanów w Królestwie Polskim do lat 70. XIX wieku. Egzemplifikacje*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2015, vol. 104, s. 297–309.

¹⁶⁸ J. Myszor, *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742–1914. Z dziejów duszpasterstwa w diecezji wrocławskiej*, Katowice 2011.

pasterską i niektóre aspekty życia codziennego, starając się udowodnić, że specyficzne warunki polityczne i społeczne w diecezji wrocławskiej doprowadziły do powstania „śląskiego modelu kapłana”.

Największym zainteresowaniem badaczy cieszyła się i cieszy jednakże aktywność patriotyczna duchowieństwa katolickiego, jego udział w powstaniach narodowych, spiskach i konspiracjach, a także legalna działalność polityczna, społeczna, gospodarcza, oświatowa i charytatywna. Działalności patriotycznej i legalnej żadnej innej grupy inteligencji w XIX i XX w. nie poświęcono tylu opracowań, łącznie kilkuset artykułów i kilkudziesięciu książek¹⁶⁹. Nie sposób omówić tutaj nawet skrótowo tak obszernej literatury. Powinna ona stać się tematem osobnego analitycznego artykułu.

Przechodząc do podsumowania, należy podkreślić, że badania nad historią polskiej inteligencji w trzech zaborach prowadzono od lat sześćdziesiątych minionego stulecia w nierównym zakresie w ramach dwóch nurtów jako warstwą społeczno-zawodową i warstwą opiniotwórczą, wywierającą wielostronny wpływ na polskie społeczeństwo. Do przełomu polityczno-społecznego w 1989 r. dominował pierwszy z tych nurtów, usytuowany w modnej i preferowanej wówczas historii społecznej. Drugi nurt stworzył mniej obfitą literaturę i zwykle sekundował badaniom nad inteligencją jako warstwą społeczno-zawodową. Komplementarny charakter obu nurtów odzwierciedlała redagowana przez Ryszardę Czepulis-Rastenis seria wydawnicza *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, której kolejne tomy przynosiły reprezentatywne dla nich artykuły. Istotne znaczenie miało stosowanie z większymi lub mniejszymi odstępstwami przez autorów zamieszczanych w nich tekstów uzgodnionej definicji inteligencji jako warstwy społeczno-zawodowej, składającej się z osób posiadających wykształcenie co najmniej na poziomie średnim i utrzymujących się z pracy umysłowej. Owocowało ono przedstawianiem porównywalnych wyników badań.

Już przed przełomem w 1989 r. coraz bardziej widoczne stawało się porzucanie na Zachodzie i w mniejszym stopniu w Polsce przez rosnącą liczbę

¹⁶⁹ Wymieniam tu dla egzemplifikacji niektóre monografie i prace zbiorowe: *Duchowieństwo a powstanie listopadowe (postawa patriotyczna i życie religijne)*, red. W. Rostocki, J. Skarbek, J. Ziółek, „Roczniki Humanistyczne” 1980, R. 28, z. 2, s. 1–241; H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1981; E. Jabłońska-Deptuła, *Czyż może historia popłynąć przeciw prądowi sumień? (Kościół – Patriotyzm) 1764–1864*, Paryż 1987; A. Wroński, *Duchowieństwo i Kościół katolicki w Królestwie Polskim wobec sprawy narodowej w latach 1832–1860*, Warszawa 1994; Z. Zieliński, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995; E. Niebelski, *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin 2002; tenże, *Wobec roku 1863. Księża w powstaniu styczniowym i ich losy*, Lublin 2015; M. Pater, *Duchowieństwo katolickie wobec spraw polskich na Górnym Śląsku (1891–1914)*, Katowice 2004; T. Domański, *Postawy społeczno-polityczne duchowieństwa diecezji kieleckiej w latach 1864–1914*, Kielce 2008.

badaczy historii społecznej w wydaniu klasycznej szkoły „Annales”, wskutek znużenia jej uznanymi procedurami i poglądami metodologicznymi oraz buntu postmodernistycznego przeciw makrohistorii. Jerzy Jedlicki i inni historycy opuścili stopniowo „jakkolwiek zdefiniowaną historię społeczną i przeszli do historii kultury [...], a także do badań nad historią myśli polityczno-społecznej”¹⁷⁰. Mimo tej zmiany paradygmatu w pierwszych dwóch dziesięcioleciach po przełomie w 1989 r. ukazało się drukiem dość sporo poświęconych inteligencji polskiej w okresie zaborów artykułów i monografii, mieszczących się w nurcie historii społecznej. Trzytomowe *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918* pod redakcją J. Jedlickiego zostały napisane natomiast z perspektywy historii idei¹⁷¹. Warszawscy historycy zadeklarowali wprawdzie uwzględnienie masywnego dorobku „obiektywizującej historii społecznej”, ale dorobek ten wykorzystali w niewystarczającym stopniu. Każda synteza dziejów inteligencji polskiej w okresie zaborów i w okresach późniejszych bez komponentu społecznego będzie niepełna i niewolna od braków w warstwie wyjaśniającej. Pożądany byłby zatem powrót w szerszym zakresie do badań nad historią inteligencji jako warstwą społeczno-zawodową. Nasuwają się jednakże wątpliwości, czy jest on możliwy w czasie dominacji Internetu, narzuconej polityką naukową państwa realizacji krótkoterminowych grantów oraz predylekcji średnich i młodszych pokoleń historyków do unikania opracowywania tematów wymagających wykorzystania źródeł masowych, czasochłonnych badań archiwalnych i zmagania się z rozterkami epistemologicznymi.

Kształtowanie się podstawowych cech inteligencji jako warstwy społeczno-zawodowej determinowały: stopień rozwoju gospodarczego, układ sił społecznych i polityka władz zaborczych na poszczególnych ziemiach polskich. „Niebagatelne różnice gospodarczo-społeczno-polityczne, występujące pod rządami Romanowów, Habsburgów i Hohenzollernów odcisnęły się w wydatnym stopniu na charakterze i strukturze, pozycji i roli społecznej inteligencji polskiej każdego zaboru”¹⁷². Najwcześniej inteligencja jako warstwa społeczno-zawodowa zaczęła się formować na ziemiach Polski centralnej, już w ostatnich dziesięcioleciach istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej i następnie w granicach Księstwa Warszawskiego. Na tym obszarze najwcześniej rozpoczęto też nad nią badania i najobszerniejsza jest poświęcona jej literatura, chociaż sporo w niej jeszcze luk. Do najdotkliwiej odczuwanych należy brak monografii dotyczącej inteligencji Królestwa Polskiego w okresie popowstaniowym, kontynuującej klasyczną książkę *Klasa umysłowa...* R. Czepulis-Rastenisa. Zainteresowanie badaczy przyciągała zwłaszcza inteligencja warszawska, mniej publikacji po-

¹⁷⁰ J. Żarnowski, *Historia społeczna*, s. 62 (jak w przypisie 21).

¹⁷¹ Zob. przypis 118.

¹⁷² R. Czepulis-Rastenis, „*Klasa umysłowa*”, s. 14.

święcono inteligencji prowincjonalnej. Mimo kilku prób, całościowego opracowania nie doczekała się jeszcze inteligencja w wielkoprzemysłowej Łodzi oraz w większości stolic guberni i innych większych miast Królestwa Polskiego. Z wyjątkiem Wilna w czasie istnienia tamtejszego uniwersytetu i w okresie międzypowstaniowym nie objęto badaniami inteligencji polskiej w miastach na ziemiach przyłączonych do Cesarstwa Rosyjskiego. Nie wiadomo więc, czy tworzyła ona w nich zwarte własne środowiska.

Najszerzej zbadano nieliczną w porównaniu z pozostałymi dwoma zaborami inteligencję na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. Monografie Józefa Borzyszkowskiego i autora niniejszego artykułu ukazują jej kształtowanie się i rozwój w Prusach Zachodnich i w Wielkim Księstwie Poznańskim. Opisano też emigrację polskiej inteligencji z zaboru pruskiego do centralnych i zachodnich prowincji Cesarstwa Niemieckiego oraz do Galicji i Królestwa Polskiego¹⁷³. Na zbadanie i opracowanie czeka natomiast proces rozwoju polskiej inteligencji na Górnym Śląsku przed rokiem 1914. Maria Wanda Wanatowicz w swojej monografii, napisanej na fali zainteresowania „klasą umysłową” w latach osiemdziesiątych minionego stulecia, ograniczyła się do scharakteryzowania portretu demograficzno-społecznego, oblicza społeczno-politycznego, dezintegracji społeczno-narodowościowej oraz dróg integracji inteligencji w województwie śląskim w okresie międzywojennym¹⁷⁴. Nie zamieściła w niej choćby krótkiego rozdziału wstępnego, ukazującego stopniowe formowanie się inteligencji polskiej na Górnym Śląsku w ostatnich dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. Kluczowe znaczenie ma kwestia: w jakim stopniu była to inteligencja napływowa (głównie z Poznańskiego i Prus Zachodnich), a w jakim rodzimego pochodzenia. Książka Elżbiety Henryki Borkowskiej nie przyniosła jej zadowalającego rozwiązania¹⁷⁵.

W mniejszym stopniu niż w Królestwie Polskim i zaborze pruskim przedmiot badań przed i po 1989 r. stanowiła inteligencja polska w Galicji. Co prawda, już w 1972 r. ukazał się poświęcony jej artykuł (obejmujący zakresem chronologicznym lata czterdzieste i pięćdziesiąte XIX w.) Ireny Homoli, która jednakże

¹⁷³ Zob. rozdział *Nieostrzegana emigracja polskiej inteligencji* [w:] W. Molik, *Polska emigracja w Niemczech a kraj w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2021, s.69–133; tenże, *Emigracja polskiej inteligencji z Poznańskiego* [w:] *Nikodem Pajzderski. Muzealnik – konserwator – historyk sztuki*, red. E. Siejkowska-Askutja, Poznań 2014, s. 59–76; J. Kutta, „*Emigranci*” naukowci z Prus Zachodnich (Królewskich) do Królestwa Polskiego i Galicji w latach 1772–1918 [w:] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów naukowych i społecznych XIX i XX w.*, red. Z. Karpus, J. Kłaczko i M. Wołos, Toruń 2005, s. 85–99.

¹⁷⁴ M.W. Wanatowicz, *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym*, Katowice 1986.

¹⁷⁵ E.H. Borkowska, *Rola Wielkopolan w życiu narodowym Górnego Śląska w końcu XIX i na początku XX wieku. Zarys problematyki*, Gliwice 2012. Zob. także moją krytyczną recenzję tej książki w: „*Roczniki Historyczne*” 2013, R. 79, s. 265–268.

w następnych latach koncentrowała swoje badania na pracownikach umysłowych w Krakowie¹⁷⁶. Równocześnie ukazywały się drukiem artykuły i rzadziej monografie dotyczące grup zawodowych galicyjskiej inteligencji: nauczycieli szkół średnich, urzędników, duchowieństwa katolickiego itd. Nie podejmowano natomiast prób całościowego jej zbadania i opisanego choćby w krótkich okresach chronologicznych. Dzięki publikacjom Ireny Homoli i książce Anny Szczerby do najlepiej zbadanych i opracowanych należy inteligencja w Krakowie w okresie autonomicznym. Kontrastuje z nimi niedostatek prac dotyczących inteligencji polskiej we Lwowie, który był najliczniejszym jej skupiskiem w Galicji. Jadwiga Hoff słusznie zwróciła uwagę na konieczność zbadania także małomiejskiej inteligencji. W obu swoich książkach o społecznościach małych miast galicyjskich w dobie autonomii przeznaczyła sporo miejsca na opisanie jej liczebności, struktury zawodowej, warunków codziennego życia, podstaw bytu materialnego oraz udziału w życiu społecznym i politycznym¹⁷⁷. Do dotkliwie odczuwanych należy brak monografii poświęconych grupom zawodowym galicyjskiej inteligencji: stanowiącym najliczniejszą jej część urzędnikom różnych kategorii, profesorom wyższych uczelni (Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Lwowskiego, Politechniki Lwowskiej, Wyższej Szkoły Weterynaryjnej we Lwowie, Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie i Akademii Rolniczej w Dublanach) i innych. Czekających na wypełnienie luk w historiografii dotyczącej inteligencji polskiej w Galicji jest zatem sporo, a w dłuższej perspektywie czasowej badania nad nią mają kluczowe znaczenie. Konferencję naukową w Rzeszowie we wrześniu 2023 r. uznać należy za długo oczekiwany i pożądaną krok w tym kierunku.

Niniejszy artykuł nie rości sobie pretensji do wyczerpania poruszonego bardzo obszernego tematu ani w aspekcie metodologicznym, ani w aspekcie praktycznych postulatów badawczych. Wyraża przede wszystkim stanowisko autora i jest zaproszeniem do dyskusji o przyszłości badań, także w zakresie historii społecznej, nad dziejami inteligencji polskiej w okresie zaborów, zwłaszcza w Galicji.

Bibliografia

- Administracja celna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, t. 1–3, oprac. K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, Lublin 2023.
- Banach A.K., *Kariery zawodowe studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego z lat 1860/1861–1917/1918*, Kraków 2009.

¹⁷⁶ I. Homola, *Inteligencja galicyjska* (jak w przypisie 32).

¹⁷⁷ J. Hoff, *Spoleczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992, s. 41–43, 62–63, 77–80, 104–105, 132–133; taż, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005, s. 39, 77–79, 103–104, 110–111, 139–140.

- Banach A.K., *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18*, Kraków 1997.
- Baranowski K., *Inteligencja łódzka w latach II Rzeczypospolitej*, Łódź 1996.
- Barszczewska-Krupa A., *Rodowód inteligencji łódzkiej 1820–1870*, „Rocznik Łódzki” 1978, t. 23, s. 75–100.
- Batura W., *Inżynierowie budowy Kanalu Augustowskiego, ich związki z życiem regionu i kariery [w:] Środowiska inteligentne Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 105–124.
- Beauvois D., *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803–1832) [w:] Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, s. 11–64.
- Bilewicz A., *Nauczycielki prywatnych średnich szkół żeńskich w Galicji 1896–1914 [w:] Galicja i jej dziedzictwo, t. 6: Nauczyciele galicyjscy. Udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej i badań naukowych*, red. A. Meissner, Rzeszów 1994, s. 129–148.
- Bogucka M., *Niektóre problemy historii społecznej w nowszych badaniach francuskich*, „Dzieje Najnowsze” 1976, R. VIII, nr 1, s. 21–30.
- Borkowska E.H., *Rola Wielkopolan w życiu narodowym Górnego Śląska w końcu XIX i na początku XX wieku. Zarys problematyki*, Gliwice 2012.
- Borzyszkowski J., *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986.
- Borzyszkowski J., *Polscy przedstawiciele wolnych zawodów w Prusach Zachodnich w drugiej połowie XIX w. [w:] Inteligencja polska XIX i XX w. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 67–110.
- Borzyszkowski J., *Rodowód społeczny duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w. [w:] Inteligencja polska XIX i XX w.*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 131–168.
- Brzozowski S., Kosiek Z., *Leśnicy galicyjscy 1782–1918 [w:] Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 5, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Warszawa 1972, s. 77–102.
- Brzozowski S., *Wykształcenie techniczne a pozycja społeczna i zawodowa w Galicji do Wiosny Ludów [w:] Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o grupach elitarnych*, red. J. Leskiewiczowa, t. 7, Warszawa 1982, s. 179–198.
- Bystrzycki L., *Duchowieństwo polskie Kościoła Rzymskokatolickiego w Wielkopolsce w latach 1815–1918*, Koszalin 1986.
- Caban W., *O pierwszym pokoleniu inteligencji chłopskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku [w:] Ksiądz Piotr Ściegienny. Epoka, dzieło, pokłosie*, red. W. Caban, przedmowa W. A. Dżakow, Kielce 1996, s. 53–60.
- Cała A., *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897)*, Warszawa 1989.
- Cała A., *Polacy niechciani. Z zagadnień asymilacji żydowskiej w Królestwie Polskim (1864–1897) [w:] Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 192–214.
- Chałasiński J., *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*, Łódź 1946.
- Chimiak Ł., *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.
- Chrzęszcz C., *Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918*, Kraków 2014.
- Chwałba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999.
- Czepulis-Rastenis R., *„Klasa umysłowa”. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862*, Warszawa 1973.

- Czepulis-Rastenis R., *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1988, s. 51–207.
- Czepulis-Rastenis R., *Program badań dziejów inteligencji polskiej oraz jego zagadnienia metodologiczne*, „Dzieje Najnowsze” 1976, R. VIII, nr 1, s. 81–90.
- Czepulis-Rastenis R., *Słowo wstępne* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 3–5.
- Czy zmierzch inteligencji?, „Rzeczpospolita Plus Minus” 2000, nr 16, 19, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 37, 40.
- Datner H., *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007.
- Dobroński A.C., *Inteligencja polska przełomu XIX i XX wieku. Oczekiwania a realia* [w:] *Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 7–18.
- Domański T., *Postawy społeczno-polityczne duchowieństwa diecezji kieleckiej w latach 1864–1914*, Kielce 2008.
- Duchowieństwo a powstanie listopadowe (postawa patriotyczna i życie religijne)*, red. W. Rostocki, J. Skarbek, J. Ziółek, „Roczniki Humanistyczne” 1980, R. 28, z. 2, s. 1–241.
- Duchowni na plebanii i w drodze. Konteksty codzienności i interpretacje historyczne*, red. K. Lewalski, A. Łysiak-Łętowska, Gdańsk 2015.
- Dylągowa H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1981.
- Dzieje biurokracji*, t. 1–11, red. A. Górak [i in.], Lublin 2008–2020.
- Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*, red. J. Jedlicki (M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, J. Jedlicki, *Błędne koło 1832–1864*, M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*), Warszawa 2008.
- Florkowska-Francis H., Gąsowski T., Kulczykowski M., *Ze studiów nad inteligencją galicyjską na przełomie wieków XIII–XIX oraz XIX–XX* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o grupach elitarnych*, t. 7, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1982, s. 83–143.
- Galicia i jej dziedzictwo*, t. 6: *Nauczyciele galicyjscy. Udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej i badań naukowych*, red. A. Meissner, Rzeszów 1994.
- Gawlik M., J. Szczepaniak, *Księża katecheci Diecezji Krakowskiej 1880–1939*, t. 1: *Słownik biograficzny*, Kraków 2000
- Górak A., Latawiec K., *Słownik gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim 1867–1918*, Lublin 2015.
- Górna K., *Inteligencja łódzka w latach 1815–1870*, Łódź 1974 (praca magisterska napisana pod kierunkiem A. Barszczewskiej-Krupy, maszynopis w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej Uniwersytetu Łódzkiego).
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2003.
- Grabski A.F., *Ekonomiczna nagroda Nobla 1993 r. dla historyków. Kliometria*, „Polityka” 1993, nr 45, s. 22.
- Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976.
- Hass L., *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1974, z. 2, s. 285–313.
- Hoff J., *Inteligencja galicyjska – niepokorna czy lojalna?*, „Rocznik Przemyski” 2010, t. 46, z. 4, s. 51–58.
- Hoff J., *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005.
- Hoff J., *Spółczesność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992.
- Homola I., „Kwiat społeczeństwa...” *Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*, Kraków–Wrocław 1984.

- Homola I., *Inteligencja galicyjska w połowie XIX wieku. Próba charakterystyki* [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 5, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Warszawa 1972, s. 103–139.
- Ihnatowicz I., *Radcy i asesorzy w Piotrkowie Trybunalskim* [w:] *Losy Polaków w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Prof. Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1987, s. 615–621.
- Ihnatowicz I., *Urzednicy galicyjscy w dobie autonomii* [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 6, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974, s. 205–223.
- Iwańska M., *Garść refleksji i postulatów badawczych w związku ze stanem badań nad inteligencją łódzką w dobie zaborów*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53, s. 89–113.
- Iwańska M., *Inteligencja i rewolucja w Łodzi w latach 1905–1907*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2015, t. 15, s. 65–98.
- Iwańska M., *Inteligencja miasta przemysłowego XIX i początków XX wieku wobec polskiej niepodległości. Przykład miasta Łodzi*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2018, t. 19, s. 51–79.
- Jabłońska-Deptuła E., *Czyż może historia popłynąć przeciw prądowi sumień? (Kościół – Patriotyzm) 1764–1864*, Paryż 1987.
- Jakóbczyk W., *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX w.*, t. 1–3, Poznań 1951–1967.
- Janowski M., *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*, Warszawa 1996.
- Janowski M., *Jerzy Jedlicki (4 VI 1930 – 31 I 1918)*, „Kwartalnik Historyczny” 2019, nr 4, s. 851–867.
- Jedlicki J., *Historia inteligencji polskiej w kontekście europejskim*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2, s. 144–145.
- Jedlicki J., *Historia struktur społecznych: obrona i krytyka*, „Dzieje Najnowsze” 1976, t. 8, nr 1, s. 15–20.
- Jedlicki J., *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968.
- Jedlicki J., *Kwestia nadprodukcji inteligencji w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym* [w:] *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, s. 217–259.
- Jedlicki J., *Wiek dziewiętnasty: inteligencja w pojęciu polskim* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały z wystawy i sesji naukowej*, red. A. Garlicka i J. Jedlicki, Warszawa 1997, s. 137–144.
- Kamińska-Kwak J., *Inteligencja województwa łwowskiego w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2005.
- Karolczak W., *Franciszek Biskupski, wybitny a zapomniany przedstawiciel poznańskiej inteligencji technicznej. Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 2, s. 180–194.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1970.
- Kieniewicz S., *Rodowód inteligencji polskiej*, „Tygodnik Powszechny” 1946, nr 15.
- Kiepuska J., *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967.
- Kizwalter T., *Początki inteligentkiej samoświadomości – między jakobinizmem a oświeconą zachowawczością (zarys problematyki)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 6*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1991, s. 9–26.
- Korobowicz A., *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995.
- Kozłowski J., *Wyżsi urzednicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 1996, z. 4, s. 819–841.

- Kramarz H., *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1987.
- Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894–1919. Słownik biograficzny*, t. I: A–H, Gniezno 1993, t. II: I–O, Gniezno 2007, t. III: P–S, Gniezno 2008, t. IV: Ś–Z, Gniezno 2009.
- Kula E., *Naukowa, literacka i społeczna twórczość nauczycieli rządowych męskich szkół średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862*, Kielce 2006.
- Kula E., *Opera et studio. Wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862–1873*, Kielce 2012.
- Kula M., *Jerzy Jedlicki, historyk nietypowy*, Warszawa 2018.
- Kutta J., „Emigranci” naukowcy z Prus Zachodnich (Królewskich) do Królestwa Polskiego i Galicji w latach 1772–1918 [w:] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów naukowych i społecznych w XIX i XX w.*, red. Z. Karpus, J. Kłaczko i M. Wołos, Toruń 2005, s. 85–99.
- Latawiec K., *Naczelnicy powiatów guberni lubelskiej w latach 1867–1915. Próba charakterystyki grupy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2003, Sectio F, Historia 58, s. 73–96.
- Leskiewiczowa J., *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym 1864–1870*, Warszawa 1961.
- Lewalski K., „Szatan [...] nawet przez brzydką niewiastę potrafi usidlić kapłana”. *O kobietach z perspektywy pasterzy dusz (XIX/XX w.). Zarys problematyki* [w:] *Portret kobiety – Polki w realiach epoki*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014, s. 187–201.
- Lewalski K., *Dixit laicus clero numquam tibi amicus aro: czyli o relacjach świata duchownych (rzymskokatolickich) ze światem świeckich na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Duchowieństwo i laicy*, red. A. Wałkowski, Warszawa 2010, s. 165–176.
- Lewalski K., *Inwentarz mienia – źródło do badań nad majątkiem osobistym duchowieństwa w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, R. 65, nr 2, s. 257–266.
- Lewalski K., *Ksiądz i kobieta. Obrazy z XVIII, XIX i XX wieku*, „Studia Historica Gedanensia” 2012, nr 3, s. 59–78.
- Lewalski K., *Na plebanii na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w.*, red. Z. Opacki, D. Płaza-Opacka, Gdańsk 2008, s. 163–170.
- Lewalski K., *O sztuce uprawiania historii Kościoła* [w:] *Między wolnością a zniewoleniem. Wartości w historiografii polskiej i środkowoeuropejskiej od końca XVIII do początku XXI wieku*, red. nauk. B. Klasa i L. Zaskilniak, Gdańsk 2020, s. 237–251.
- Lewalski K., *Odslony codzienności. Rzymskokatolickie duchowieństwo parafialne na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2019.
- Lewalski K., *Życie codzienne duchowieństwa w XIX w. – droga do odheroizowania, trywializacji czy obiektywizacji obrazu grupy?* [w:] *Duchowni na plebanii i w drodze. Konteksty codzienności i interpretacje historyczne*, red. K. Lewalski, A. Łysiak-Łętowska, Gdańsk 2015, s. 12–55.
- Litak S., *Duchowieństwo diecezji lubelskiej w okresie międzypowstaniowym (1835–1864)* [w:] *Spółceństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. III, red. W. Kula, Warszawa 1968, s. 89–164.
- Łabuz M., *Duchowieństwo diecezji tarnowskiej w latach 1886–1918*, Tarnów 2007.
- Ładyżyński A., *Nauczyciele szkół zawodowych w Galicji epoki autonomicznej* [w:] *Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską*, red. M. Chamcówna i S. Walasek, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1736, Prace Pedagogiczne CVII, Wrocław 1995, s. 87–105.
- Łepkowski T., *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967.

- Markiewicz H., *Dlaczego i dla kogo skumbrie w tomacie?*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2009, nr 1, s. 213–217.
- Massalski A., *Księża prefekci. Nauczyciele religii w szkołach średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862* [w:] *Spoleczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX–XX wieku*, red. R. Renz i M. Meducka, Kielce 1994, s. 199–213.
- Massalski A., *Nauczyciele języka i literatury rosyjskiej w męskich rządowych szkołach średnich w Królestwie Polskim w latach 1833–1862. Liczebność grupy, drogi awansu i ocena ich pracy przez władze oświatowe*, „Respectus Philologicus” 2004, nr 5 (10), s. 120–136.
- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich męskich rządowych w Królestwie Polskim w latach 1833–1862*, Warszawa 2012.
- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich rządowych Królestwa Polskiego (1833–1862). Próba wstępnej charakterystyki społeczności* [w:] *Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską*, red. M. Chamcówna i S. Walasek, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1736, Prace Pedagogiczne CVII, Wrocław 1995, s. 27–58.
- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.
- Massalski A., *Nauczyciele wyznań ewangelickich w szkołach średnich męskich rządowych Królestwa Polskiego w latach 1833–1862* [w:] *Aktywność społeczno-kulturalna kościołów i grup wyznaniowych w Polsce w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka i R. Renz, Kielce 1995, s. 83–98.
- Massalski A., *Zwierzchnicy szkół średnich rządowych w Królestwie Polskim 1833–1862*, Kielce 2004.
- Matusiewicz A., *Nauczyciele gimnazjum w Suwałkach (Sejnach) 1835–1862* [w:] *Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 125–154.
- Meissner A., *Edukacja młodzieży chłopskiej w Galicji doby autonomicznej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2007, nr 23, s. 21–33.
- Meissner A., *Kadra kierownicza państwowych seminariów nauczycielskich w autonomicznej Galicji 1871–1914* [w:] *Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską*, red. M. Chamcówna i S. Walasek, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1736, Prace Pedagogiczne CVII, Wrocław 1995, s. 65–85.
- Meissner A., *Prywatne seminaria nauczycielskie żeńskie w Galicji doby autonomicznej 1896–1914. Powstanie, działalność i kadra nauczycielska* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 6: *Nauczyciele galicyjscy. Udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej i badań naukowych*, red. A. Meissner, Rzeszów 1994, s. 149–168.
- Meissner A., *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli*, seria: „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 11, Rzeszów 1999.
- Mencwel A., *Poza „weselem” i „snem o potędze”. Inteligencja polska na progu XX wieku* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały z wystawy i sesji naukowej*, red. A. Garlicka i J. Jedlicki, Warszawa 1997.
- Merecik P., (rec. książki:) M. Łabuz, *Duchowieństwo diecezji tarnowskiej 1886–1918*, Tarnów 2007, „Studia Historyczne” 2009, t. 52, z. 2, s. 178–180.
- Mędrzecki W., *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*, Warszawa 2003.
- Miodowski A., *Ukształtowanie się i rozwój środowiska inteligencji suwalskiej w świetle XIX- i XX-wiecznych rosyjskich materiałów statystycznych* [w:] *Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 61–76.
- Molik W., (recenzja:) E.H. Borkowska, *Rola Wielkopolan w życiu narodowym Górnego Śląska w końcu XIX i na początku XX wieku. Zarys problematyki*, Gliwice 2012, „Roczniki Historyczne” 2013, R. 79, s. 265–268.

- Molik W., *Assimilation der polnischen Intelligenz im preußischen Teilungsgebiet durch Bildung 1871–1914*, „Archiv für Sozialgeschichte“ 1992, Bd. 32, s. 81–92.
- Molik W., *Dziennikarze polscy pod panowaniem pruskim 1890–1914. Próba charakterystyki* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia* 3, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 111–186.
- Molik W., *Emigracja polskiej inteligencji z Poznańskiego* [w:] *Nikodem Pajzderski. Muzealniki – konserwator – historyk sztuki*, red. E. Siejkowska-Askutja, Poznań 2014, s. 59–76.
- Molik W., *Inteligencja polska w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Liczebność i struktura zawodowa* [w:] *Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 2, s. 9–33.
- Molik W., *Inteligencja polska w Poznańskim w świetle własnych opinii 1871–1914* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia* 6, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1991, s. 147–162.
- Molik W., *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.
- Molik W., *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1841–1870*, Warszawa–Poznań 1979.
- Molik W., *Niedostrzegana emigracja polskiej inteligencji* [w:] tegoż, *Polska emigracja w Niemczech a kraj w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2021, s. 69–133.
- Molik W., *Polacy w Wielkim Księstwie Poznańskim 1850–1914* [w:] *Teksty wybrane. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Witoldowi Molikowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K.A. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 59–85.
- Molik W., *Polscy absolwenci szkół średnich i kierunki ich karier zawodowych w Wielkim Księstwie Poznańskim (1871–1914)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia* 4, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 161–215.
- Molik W., *Polscy lekarze w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Portret demograficzno-społeczny grupy*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 1, s. 86–97.
- Molik W., *Polscy prawnicy w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Liczebność – pochodzenie społeczne – wykształcenie*, „Kronika Miasta Poznania” 2008, nr 3, s. 87–100.
- Molik W., *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871–1914*, Poznań 1989.
- Molik W., *Problem akulturacji na pograniczu polsko-niemieckim na przykładzie społeczeństwa polskiego w Poznańskim w XIX i XX wieku* [w:] *Pogranicze polsko-niemieckie. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. E. Włodarczyk, Szczecin 2001, s. 43–77.
- Molik W., *Procesy asymilacyjne i akulturacyjne w stosunkach polsko-niemieckich w XIX i na początku XX wieku. Stan i postulaty badań* [w:] *Procesy akulturacji/asymilacji na pograniczu polsko-niemieckim w XIX i XX wieku*, red. W. Molik i R. Traba, Poznań 1999, s. 70–73.
- Molik W., *The Poles in the Grand Duchy of Poznań, 1850–1914* [w:] *The Foundation of National Elites (Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940, vol. 6)*, ed. A. Kappeler, Dartmouth–New York 1992, s. 13–39.
- Molik W., *W kwestii syntezy dziejów inteligencji polskiej w okresie zaborów* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Olbracht-Prondzyński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016, s. 720–736, przedruk w: *Teksty wybrane. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Witoldowi Molikowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K.A. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 541–561.
- Molik W., *Wokół „Przeglądu Poznańskiego”. Próby politycznego usamodzielnienia się inteligencji polskiej w Poznańskim w końcu XIX w.* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w.*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 209–241.
- Mross H., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995.
- Myschor C., *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)*, Poznań 2014.

- Myschor J., ks., *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742–1914. Z dziejów duszpasterstwa w diecezji wrocławskiej*, Katowice 2011.
- Niebelski E., *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin 2002.
- Niebelski E., *Wobec roku 1863. Księża w powstaniu styczniowym i ich losy*, Lublin 2015.
- Nowak A., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786–1985*, t. 1–4, Tarnów 1999–2004.
- Ochenduszo T., *Kadra kierownicza gimnazjów galicyjskich w okresie autonomii*, Rzeszów 2015.
- Ochenduszo T., *Leksykon kadry kierowniczej gimnazjów galicyjskich w okresie autonomii*, Rzeszów 2015.
- Olszewski D., *Przemiany społeczno-religijne w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Analiza środowiska diecezjalnego*, Lublin 1984.
- Olszewski D., *Struktura społeczna duchowieństwa diecezji kielecko-krakowskiej (1835–1864)* [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. VI, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974, s. 129–183.
- Ossowa I., *Pokolenie Szkoły Głównej* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 169–208.
- Pater M., *Duchowieństwo katolickie wobec spraw polskich na Górnym Śląsku (1891–1914)*, Katowice 2004.
- Pater M., *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wrocław 1969.
- Petrozolin-Skowrońska B., *Inteligencja Warszawy przed powstaniem styczniowym* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 4*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 33–98.
- Pleskot P., *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa 2010.
- Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864. Praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem W. Kuli i J. Leskiewiczowej*, Wrocław 1979.
- Pudłocki T., *Iskra światła czy kopcząca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939*, Kraków 2009.
- Puszka A., *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868–1914)*, Lublin 1999.
- Pytlas S., *Rola inteligencji w tworzeniu nowego oblicza Łodzi na początku XX wieku* [w:] *Europa XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001, s. 205–219.
- Röskau-Rydel I., *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918. Kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja*, Kraków 2011.
- Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, oprac. A. Górak, K. Latawiec, Lublin 2015.
- Sadowski L., *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie guberni łomżyńskiej, suwalskiej i Białegostoku)*, Warszawa 1988.
- Sadowski L., *Wizerunki inteligencji prowincjonalnej* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 215–247.
- Schiller J., *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795–1862*, Warszawa 1998.
- Sdvižkov D., *Epoka inteligencji. Historia porównawcza warstwy wykształconej w Europie*, przekł. J. Górny, red. nauk. A. Kożuchowski, Warszawa 2011 (tytuł oryginalny: *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg*, Göttingen 2006).
- Sierakowska K., *Rodzina, dzieci, dziadkowie... Wielkomięjska rodzina inteligencja w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2003.
- Słabińska E., *Inteligencja na prowincji kieleckiej w latach 1918–1939*, Kielce 2004.

- Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996.
- Smyk G., *Korpus urzędników cywilnych Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004.
- Spółeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 1–3, Warszawa 1965–1968.
- Staszewski J., *Słowo wstępne* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały z wystawy i sesji naukowej*, red. A. Garlicka i J. Jedlicki, Warszawa 1997, s. 7.
- Stegner T., *Polonizacja Niemców ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, z. 2, s. 301–315.
- Stolzman M., *Nigdy od ciebie miasto. Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1830–1863*, Olsztyn 1987.
- Stolzman M., *O wileńskiej inteligencji międzypowstaniowej (1830–1863)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 9–65.
- Szalaszyński J., *Inteligencja miasta powiatowego na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 87–104.
- Szczerba A., *Duchowieństwo krakowskie w latach 1795–1918*, Kraków 2017.
- Szkutnik P., *Ksiądz i gospodyni. „Nieprzyzwoite porozumienie” w dziewiętnastowiecznej plebanii (wybrane przykłady z terenu oficjalu piotrkowskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, R. 81, z. 4, s. 581–589.
- Szkutnik P., *Pensja dziekanów w Królestwie Polskim do lat 70. XIX wieku. Egzemplifikacje*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2015, vol. 104, s. 297–309.
- Szkutnik P., *Siedziby dziekanów dekanatu brzeźnickiego w diecezji kujawsko-pomorskiej w XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2011, R. 59, z. 2, s. 167–181.
- Szwarc A., *Inteligencja czy „warstwy oświecone”? Działalność społeczno-kulturalna pracowników umysłowych i ziemiaństwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1987, s. 187–214.
- Szwarc A., *Inteligencja i „warstwy oświecone”. O kryteriach i granicach wewnętrznych podziałów w badaniach nad inteligencją polską XIX i początku XX wieku* [w:] *Polska w XIX i XX wieku – społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban [i in.], Kielce 2013.
- Szwarc A., *Inteligencja Królestwa Polskiego w oczach władz carskich* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia 4*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 217–233.
- Szwarc A., *Inteligencja warszawska i prowincjonalna w świetle własnych opinii z lat powstaniowych (próba sondażu)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 3*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1983, s. 187–214.
- Szwarc A., *Obóz ugody a inteligencja (1864–1905)* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 6*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1991, s. 73–105.
- Szwarc A., *Polskie „warstwy oświecone” w Kaliskiem po powstaniu styczniowym i ich aktywność społeczno-kulturalna (1863–1890)* (praca doktorska, maszynopis w Bibliotece IH UW).
- Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007.
- Tazbir J., *Długi romans z muzą Klio*, Warszawa 2007.
- Trzeciakowski L., „Kwiat narodu”. *Polska inteligencja Poznania XIX wieku. Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 2, s. 34–62.
- Wanatowicz M.W., *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym*, Katowice 1986.
- Wiech S., *Inteligencja prowincjonalna Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku w oczach carskiej policji politycznej* [w:] *Środowiska inteligentkie Suwalszczyzny oraz ziem*

- ościennych w okresie zaborowym i II Rzeczypospolitej. Studia i artykuły*, red. M. Dajnowicz, A. Matusiewicz, K. Skłodowski, Suwałki–Białystok 2007, s. 19–38.
- Wiech S., *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1996)*, Kielce 2002, wyd. II Kielce 2010.
- Wierzchosławski S., *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Wrocław 1980.
- Wołczuk J., *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005.
- Wroński A., *Duchowieństwo i Kościół katolicki w Królestwie Polskim wobec sprawy narodowej w latach 1832–1860*, Warszawa 1994.
- Wróbel A., *Od „Galileusza” do Polaków. Wejście do polskiej inteligencji przedstawiciele ludności napływowej i mniejszości w Galicji w XIX w.* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia 5*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1987, s. 173–190.
- Wybory wartości. Inteligencja polska u schyłku XIX i na początku XX wieku*, red. nauk. E. Reklajtis, Lublin 1996.
- Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce 2005.
- Zahorska M., *Inteligencja a społeczeństwo w myśli społecznej warszawskiego pozytywizmu (Z rozważań nad rolą oświaty i wykształcenia w świadomości społecznej)*, Warszawa 1989.
- Zieliński Z., *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995.
- Zieliński Z., *Przedmowa* [w:] B. Stanaszek, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918–1939*, Lublin 1999.
- Ziemiński J. A., *Polska inteligencja w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku. Próba opracowania liczebności*, „Przegląd Historyczny” 1976, nr 4, s. 631–635.
- Żarnowski I., *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy. Metamorfozy społeczne 3*, Warszawa 2011.
- Żarnowski J., *Historia społeczna: 20 lat po przełomie*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2009, t. 69, s. 191–215.
- Żarnowski J., *Historia społeczna: nadzieje, rozczarowania perspektywy* [w:] *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1997, s. 9–34.
- Żurawicka I., *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*, Warszawa 1978.

Research on the history of Polish intelligentsia during the partition period

Summary

The presented text is an attempt to characterize research on the history of the Polish intelligentsia during the period of partitions, conducted since the 1960s within two directions treating the intelligentsia as a socio-professional stratum and as an opinion-forming stratum, exerting a multifaceted influence on the Polish society. This article does not claim to exhaust the extensive topic in either methodological or practical research postulates. First of all, it expresses the author's position and is an invitation to discuss the future of research, also in the field of social history, on the history of the Polish intelligentsia during the period of partitions, especially in Galicia.

Keywords: intelligentsia, partitions, socio-professional class, opinion-forming class, state of research